

МІНІСТЭРСТВА ВYШЭЙШАЙ І СЯРЭДНЯЙ СПЕЦЫЯЛЬНАЙ
АДУКАЦЫІ БССР

ГОМЕЛЬСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ

**РЭГІЯНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ
БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ, ЛІТАРАТУРЫ
І ФАЛЬКЛОРУ**

Гомель, 1973

МІНІСТЭРСТВА ВYШЭЙШАЙ І СЯРЭДНЯЙ СПЕЦЫЯЛЬНАЙ
АДУКАЦЫІ БССР

ГОМЕЛЬСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ

РЭГІЯНАЛЬНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ
БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ,
ЛІТАРАТУРЫ І ФАЛЬКЛОРУ

Тэзісы дакладаў
рэспубліканскай навуковай канферэнцыі
25—26 мая 1973 г.

Гомель, 1973

Рэдакцыйная калегія:

У. В. АНІЧЭНКА, М. М. ГРЫНЧЫК (адказныя
рэдактары), Д. А. ЛЯВОНЧАНКА

1. **МОВАЗНАЎСТВА**

М. В. АБАБУРКА

(Магілёў)

АБ ПАДРЫХТОЎЦЫ АБЛАСНОГА СЛОЎНІКА МАГІЛЁУШЧЫНЫ

1. У пачатку 60-х гадоў кафедра беларускай мовы Магілёўскага педагагічнага інстытута пачала стварэнне Поўнага дыялектнага слоўніка Магілёўшчыны: амаль штогод праводзіліся студэнцка-выкладчыцкія дыялекталагічныя экспедыцыі ў розныя куткі вобласці, студэнтам-завочнікам даваліся спецыяльныя лексікаграфічныя заданні, у дыялектнай лексікаграфіі прымалі ўдзел таксама некаторыя настаўнікі васьмігадовых і сярэдніх школ і інш. Такім чынам, за 10 гадоў быў сабраны значны лексічны матэрыял, аснову якога склалі вузкамясцовыя словы розных народных гаворак Магілёўскай вобласці.

Пасля выхаду ў свет «Краёвага слоўніка Усходняй Магілёўшчыны» І. К. Бялькевіча (1970 г.) кафедра крыху змяніла сваю праграму і вырашыла найлепш рыхтаваць дыферэнцыраваны слоўнік Магілёўшчыны, як бы дадатак да слоўніка І. К. Бялькевіча, і на гэтай глебе стварыць Зводны абласны слоўнік, уключаючы ў яго лексіку народных гаворак Магілёўскай вобласці, змешчаную ў разнастайных этнаграфічна-лексікаграфічных працах XVIII—XX стст.

2. Прынцыпы ўкладання «Матэрыялаў да абласнога слоўніка Магілёўшчыны» ў асноўным тыя ж, што выпрацаваны ў сучаснай беларускай дыялектнай лексікаграфіі. Выключэнне складаюць наступныя асаблівасці:

1. У слоўнік будуць уключаны словы Магілёўшчыны, зусім не зафіксаваныя ў існуючых «Руска-беларускім» і «Беларуска-рускім» слоўніках або прадстаўленыя ў іх з паметамі абл. (абласныя), гіст. (гістарычныя), дарэв. (дарэвалюцыйныя), прастам. (прастамоўныя), уст. (устарэлыя), а таксама разнастайныя амонімы і варыянты слоў, не каліфікаваныя як літаратурная норма. Напрыклад:

АЗІМКА (-і, ж). Азімая пшаніца. А я сёліта азімку ня сеіў (Галоўчын Бял. р.). Зімой ні было сьнега, думалі, што ўжэ й азімка вымерзьніць (Вусце Крыч. р.).

ЗАДАЧА (-ы, м., ж.). Надзьмуты, пыхлівы чалавек; задавака. Паглянь, кума: ужэ задача направи́лась куда-та (Сялец-Халапеяў Бых. р.).

ТЫСЯЧА (-ы, ж.). Напасць, смерць (у кляцьбе). Кап цябе тысяча ўбіла (забрала) (Бярозкі Хоц. р.).

2. У слоўнікавым артыкуле падаюцца словы з іх фанетыка-марфалагічнымі варыянтамі. Напрыклад:

ВОРАК, ВОРЫК (-а, м.). Хлеў для свойскай жывёлы. Зыгані карову ў ворака, а то на гарот пойдзець. (Бярозкі Хоц. р.). Ворык ё, а скаціны нет (Слабада, Касцюк. р.).

ЕНЫЙ, ЕТЫ, ЕСТЫ (-ага, м.). У еным годзі ён у школу пойдзіць (Рэкта Гор. р.). Ну во, што ш ціперь дзельць зь етымі пырыятамі (Рудня Сл. р.). А естый высокі — мой брат (Забор'е Бых. р.).

МЛЯЎКА, МЛЯНА (прысл.). Млява, млосна. Пысядзела на сонцы мінуту — і так мляўка стала. Вой мляна мне з вамі (Рымінка Чав. р.).

ПАДАКОНАК (-а, м.), **ПАДАКОННІЦА** (-ы, ж.). Падаконнік. Усе падаконкі вазонамі заняты (Заходы Шкл. р.). Эта ш так падаконьніцу пасеч ножам! (Лудчыцы Бых. р.).

3. У слоўнікавым артыкуле падаюцца лексемы з адэкватнымі лексікалізаванымі спалучэннямі. Напрыклад:

АЗАДЗЬДЗЕ, АЗАДНАЕ ЗЕРНЕ (-а, н.). Пазаддзе. Наперадзі харошае зерне ідзець, а пасья азадзьдзе (азаднае) пачынаіць іціць (Вусце Крыч. р.).

КАЗЕННІКІ, ҚАЗЁННЫЯ САПАГІ (мн. л.). Салдацкія боты. Добрыя казённікі — ужо другі год нашу. Қазённыя сапагі куда луччы крамных (Заполле Шкл. р.).

4. Широка фіксуюцца мясцовыя варыянты агульнавядомых тапонімаў. Напрыклад:

ВІЦІМСЬК (-а, м.). Віцебск. Віцімськ — красівый гырадок, я быў там яшчэ ды вайны (Каменка Гор. р.).

ВОРША (-а, м.). Орша. Ворша — мая родзіна. Я ў Воршы знаю ўсё, як у сваім двары (Горкі Чэр. р.).

ГЛУСАК (-а, м.). Глуск. Глусак — наш райцэнтар. Там мой браценік жыве (Дзікае Глуск. р.).

ГОМІЙ (-я, м.). Гомель. Паедзім у Гомій на базар. (Шаламы Сл. р.).

5. У слоўнік будуць уключаны асіміляваныя на пэўнай тэрыторыі інтэрнацыяналізмы і запазычанні. Напрыклад:

Дзілектыр, дзілехтар, дзірэктар, дзярэктар (-а, м.). Дырэктар. Мусіць нада дзілектара ны хвацэру ўзяць (Лудчыцы Бых. р.). Дзілехтар прыказываў на абед ні йціць (Забалоцце Чав. р.). І мне казаў дзілехтар, што ты ня вучысься (Губінішчына Чэр. р.). У школу зноў прыехаў новы дзірэктар (Свяцілавічы Бял. р.). Дзярэктар дык дзярэктар. (Ветрынка Бых. р.).

Крыкіташ (-а, м.). Трыкатаж. Купі чулкі с крыкіташа: яны добрыя і цёплыя (Бярозкі Хоц. р.).

Шымашэччыя (-ый, ж.). Звар'яцелая. Шымашэччыя, чаго ты пад машыну бяжыш? (Шаламы Сл. р.).

6. Асобна выдзяляюцца спецыфічныя асаблівасці намінацыі і спалучальнасці слоў тыпу *каза козная, круціць вязьмо, работа без воддыху*, якія тлумачацца адпаведнымі літаратурнымі паняццямі. Напрыклад:

Каза козная. Пакрытая каза. У нас кажуць авечка котная, а каза козная (Цвёрдаў Бых. р.).

Круціць вязьмо. Рабіць перавясла. І вязьмо круціць нада ўмець (Глупікі Крыч. р.).

Работа без воддыху. Праца без адпачынку. Работа бяз воддыху ні дае вялікай пользы (Скураты Кругл. р.).

І. М. АКУЛАУ

(Гомель)

ЛЕКСІЧНАЯ ВАРЫЯНТНАСЦЬ У АДНОЙ ГРУПЕ ПАЛЕСКІХ ГАВОРАК

Мова мае часавыя, тэрытарыяльныя і індывідуальныя адрозненні. На пэўнай тэрыторыі — вобласці, раёна і нават у асобных вёсках — сустракаюцца асаблівасці, нехарактэрныя для літаратурнай мовы. Яны ў значнай меры залежаць

ад узросту, адукацыі мясцовых жыхароў, а таксама ад тэрытарыяльнага размяшчэння таго або іншага вясковага населенага пункта ад раённага або гарадскога цэнтра.

Адметнай рысай даследаваных намі гаворак вёсак, размешчаных на тэрыторыі Даманавіцкага сельсавета Калінкавіцкага раёна, з'яўляецца наяўнасць у іх многіх лексічных варыянтаў для абазначэння адных і тых жа прадметаў, прылад працы, пабудоў і іх частак, жывёл, раслін і г. д.

Па прычыне геаграфічнага палажэння ў даныя гаворкі пранікла шмат слоў з рускай і ўкраінскай моў. З другога боку, у мову жыхароў гэтай тэрыторыі пад уплывам заходніх гаворак, а ў апошні час праз беларускую літаратурную мову трапілі некаторыя словы, якія этымалагічна ўзыходзяць да польскай, нямецкай і іншых славянскіх і неславянскіх моў.

Калі ў літаратурнай мове ў такіх выпадках наглядаецца больш-менш інтэнсіўная семантычная і стылістычная дыферэнцыя, то ў народных гаворках многія, асабліва жыццёва важныя прадметы, называюцца рознымі словамі без прыкметных адрозненняў у семантычных адносінах, напрыклад, *цэгла—кірпіч, рыдлёўка—лапата, лук—цыбуля, бульба — картофель* і іншыя.

Некаторыя словы, якія этымалагічна ўзыходзяць да нямецкай мовы, змянілі сваю семантыку з-за захавання больш даўняй назвы таго ці іншага прадмета, а таксама па іншых прычынах. Скажам, слова «дах» у названых гаворках ужываецца ў значэнні «гара (жылога памяшкання)». Паасобныя словы абазначаюць разнавіднасці аднаго і таго ж прадмета: *вожкі* (з канопляў) — *лейцы* (раменныя), *абцугі* (вялікія па памеру) — *шчыпцы* (малыя), *фурманка* (воз з шарабанам) — *калёсы*.

У многіх сінанімічных парах адны словы ўжываюцца часцей, другія—радзей у залежнасці ад носбітаў мясцовых гаворак. У даных гаворках словы, накштальт *сахар, мел, бумага, базар, пападаць, стоць*, ужываюцца больш шырока, чым іх літаратурныя аднаведнікі *цукар, крэйда, папера, рынак, трапляць, каштаваць*. Асабліва такая з'ява характэрна для значнай часткі прадстаўнікоў маладога пакалення.

Людзі старэйшага ўзросту аддаюць перавагу ўжыванню агульнанародных слоў тыпу «панчоха», «гузік» замест паралельна існуючых «чулок», «пугавіца» і інш.

Адной з прычын існавання ў мясцовых гаворках лексічных варыянтаў для абазначэння аднаго і таго ж прадмета з'яўляецца ўплыў на іх, з аднаго, боку, беларускай літаратурнай мовы, з другога — рускай і іншых суседніх моў.

У. В. АНІЧЭНКА

(Гомель)

ПРА НОВЫ НАПРАМАК У БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ

Пры дэталёвым азнаямленні з народнымі гаворкамі розных дыялектных масіваў Беларусі, часам больш дробных тэрытарыяльных адзінак, заўважаецца, што адны і тыя ж прадметы, з'явы называюцца ў іх па-рознаму. Семантыку некаторых слоў бывае цяжка нават вызначыць без спецыяльнай лінгвістычнай падрыхтоўкі. Для таго, каб уявіць значэнне таго або іншага незразумелага слова, даводзіцца карыстацца спецыяльнымі слоўнікамі і іншымі лексікаграфічнымі дапаможнікамі, а часам нават «дапытваць» гісторыю — звяртацца да помнікаў старажытнай пісьменнасці або — інфарматара, дзе бытуе яно ў вуснах народа на пэўнай тэрыторыі.

У даным выпадку дыялекталогія атрымлівае гістарычны аспект: яна ўказвае на старажытны моўны ўплыў, які пакінуў прыкметны след на значнай этнічнай тэрыторыі Беларусі. Наколькі багатай аказалася наша народна-дыялектная мова рознымі па часу ўзнікнення і паходжанню словамі для выражэння розных паняццяў, можна пераканацца на наступных прыкладах. У некаторых мясцовасцях Беларусі пагранічны жыхар называецца *ўкраіннік*, манах — *чарнец*, манашка — *чарніца*, мера (даўжыні каля 0,5 м) — *локаць*, мноства — *цьма*, плячо — *рамя*, скаціна — *гавяда*, тавар, гаварыць — *глаголаць*, заўсёды — *уставічна*, два (з палавінай) — *паўтраця*, двое — *двойга* і інш. Слова з такой семантыкай з'яўляюцца важнай, часам адзінай верагоднай крыніцай для ўстанаўлення фактаў гісторыі нашай культуры. Асаблівую культурна-гістарычную каштоўнасць надае такім словам тое, што яны не змянілі сваёй семантыкі ад глыбокай старажытнасці да нашых дзён. У гэтых адносінах яны нагадваюць

нам нашы некаторыя абрады, звычаі, якія захаваліся да апошняга часу, нягледзячы на знікненне веравызнання.

Сказаным у значнай меры вызначаецца важнасць гістарычных лексічных пластоў у народна-дыялектнай мове, якія праліваюць святло на вырашэнне дыскусійнага ў нашым мовазнаўстве пытання аб захаванні старых пісьмовых традыцый у новай беларускай мове. На гэтым пытанні нам ужо даводзілася спыняцца ў артыкуле, прысвечаным гісторыі беларускай літаратурнай мовы. Цяпер мы падыходзім да памянёнай тэмы з пункту погляду тэарэтычнага і практычнага значэння той лексікі беларускай мовы, якая захавалася ў вуснах нашага народа ад старажытнай пары. Па рэштках такіх слоў можна больш дакладна ўзнавіць гісторыю нашага народа ў далёкія ад нас часы, яго побыт, культуру, а таксама раскрыць працэсы гістарычнага развіцця беларускай мовы на працягу доўгага часу. Вядома, што ў апошні час адной з першачарговых задач беларускага мовазнаўства з'яўляецца складанне слоўніка старабеларускай мовы. Актыўная работа ў гэтым напрамку праводзіцца ў Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР. Можна з упэўненасцю сказаць, што многія дыялектныя лексічныя факты з'яўляцца важнай і каштоўнай крыніцай асэнсавання незразумелых і малазразумелых слоў старабеларускай мовы, дапамогуць прасачыць іх структурную і семантычную гісторыю.

На ўсе гэтыя пытанні павінен даць адказ гістарычна-дыялектны слоўнік беларускай мовы, складанне якога крайне важна і неабходна. Такі слоўнік запоўніць дыялектную сетку лексічнага атласа беларускай мовы цікавым матэрыялам, праверыць, магчыма і ўдакладніць гістарычныя межы беларускіх гаворак і дыялектаў, а таксама больш дакладна вызначыць культурна-гістарычныя ўзаемадзеянні беларускага народа ў данацыянальны перыяд.

Лексічнае багацце народна-дыялектнай беларускай мовы дапаможа асэнсаваць пэўныя змены адносін людзей да тых прадметаў, з'яў, якія абазначаліся тымі або іншымі словамі ў розныя гістарычныя перыяды, а таксама вызначыць іх семантычную эвалюцыю. Скажам, ранейшае значэнне слова *ваданос* — ядро ў беларускіх гаворках у сучаснай літаратурнай мове абазначае асобу, што носіць ваду, *цэма* — мноства — цемра, *жонка* — жанчына — замужняя жанчына, *чарніца* — манашка — ягада, *статак* — рэшта, астатак — статак (жывёлы), *горла* — жыццё — горла (дыхальнае),

тавар — скаціна — тавар (прадукт працы; прадмет гандлю), і інш.

Асноўнай крыніцай гістарычна-дыялектнага слоўніка беларускай мовы павінны паслужыць тэрытарыяльныя гаворкі Беларусі, а таксама існуючыя рэгіянальныя слоўнікі і спецыяльныя даследаванні па лексікалогіі і лексікаграфіі. Збор лексічнага матэрыялу для слоўніка неабходна праводзіць па спецыяльнай праграме з улікам рэестравых частак існуючых нарматыўных слоўнікаў беларускай мовы.

Такім чынам, складанне гістарычна-дыялектнага слоўніка беларускай мовы належыць да ліку першачарговых і неадкладных задач нашага мовазнаўства. Такі слоўнік узбагаціць беларускую лексікаграфію новымі відамі лексічнай апрацоўкі і сістэматызацыі дыялектнага матэрыялу, які паслужыць багатай надзейнай крыніцай для гістарычнай дыялекталогіі беларускай мовы. Матэрыял слоўніка з'явіцца прадпасылкай гістарычнага вывучэння сучаснай структурна-тэрытарыяльнай і семантычнай дыферэнцыяцыі народна-дыялектнай мовы ў яе развіцці.

М. Г. БУЛАХАУ

(Мінск)

АБ ЗАЛЕЖНАСЦІ СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА АД ЯГО СПАЛУЧАЛЬНЫХ УЛАСЦІВАСЦЕЙ (ДА ПРАБЛЕМЫ ДЫЯХРАНІЎ У СЕМАНТЫЦЫ)

1. Колькасць і суадносіны значэнняў слова не могуць заставацца доўгі час стабільнымі, таму што ў моўным ужыванні слова на кожным наступным этапе развіцця мовы набывае новыя спалучальныя ўласцівасці, якія спрыяюць не толькі ўзбагачэнню, але і перабудове ўсёй семантычнай структуры лексічнай адзінкі. У выніку гэтага можа парушацца гістарычная паслядоўнасць развіцця значэнняў слова (нар. парадак размяшчэння значэнняў многіх слоў у гістарычных і тлумачальных слоўніках).

2. З пункту гледжання дыяхраніі семантыка асобных слоў і тэматычных груп слоў патрабуе ўсебаковага вывучэння з прыцягненнем фактаў роднасных моў, пярэдка захоўваючы тыя званні ў гістарычным развіцці лексікі, якія былі зусім страчаны або змяніліся ў дадзенай мове. Гэта пытанне мо-

жа атрымаць здавальняючае рашэнне пры ўліку ўсіх магчымых лексічных акружэнняў пэўных лексем не толькі ў сучаснай вусна-гутарковай і пісьмовай мове, але і ў мове, зафіксаванай пісьмовымі помнікамі.

3. Магчымыя шляхі вырашэння значаных праблем асвятляюцца ў дакладзе на матэрыяле ад'ектыўнай лексікі старажытнарускай і старабеларускай моў у іх супастаўленні з данымі сучасных рускай і беларускай моў.

А. М. БУЛЫКА

(Мінск)

ЛЕКСІЧНЫЯ ЗАПАЗЫЧАННІ У СТАТУЦЕ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА 1529 г.

Лексічная сістэма Статута Вялікага княства Літоўскага 1529 года блізкая да слоўніка тагачаснай жывой беларускай мовы. Тут адлюстраваны ўсе пласты розных па паходжанню слоў, характэрныя для беларускай дзелавай пісьменнасці наогул. Асноўную частку лексічных сродкаў помніка складаюць агульнаўжывальныя лексемы, унаследаваныя ад агульнаславянскай і старажытнарускай эпох і ўтвораныя на аснове агульнаславянскага карняслова і беларускіх словаўтваральных сродкаў на беларускай глебе. Разам з тым, як і слоўнікавы састаў іншых беларускіх дзелавых помнікаў старажытнага перыяду, лексіка Статута ўключае некаторую колькасць запазычанняў.

Сярод запазычаных лексем першае месца па ліку значымых адзінак займаюць у Статуце, безумоўна, словы польскага паходжання, што тлумачыцца гістарычнымі ўмовамі развіцця старабеларускай літаратурнай мовы ў цесным узаемадзеянні з польскай. Сярод паланізмаў, якія сустракаюцца ў помніку, самую вялікую групу складаюць назоўнікі: *безецникъ, быдло, быдля, валка, вырокъ, вязенье, дедицтво, заказъ* «загад», *замокъ* «замак», *земянинъ, лазбень, листъ* «юрыдычны дакумент», *место, мещанинъ, возможность, моць, нагабанье, навязка, неопатрность, опека, опекунъ, панъ, пахолокъ, повесть, позовъ, посполство, похвалка, почтъ, прилбца, рокъ, свидетельство, скарбъ, соймъ, (сьемъ), спадокъ стабло, статокъ, столецъ, столяръ, устава, хлопъ, цнота, члонокъ, шата.*

З іншых часцін мовы ў помніку сустракаюцца такія словы польскага паходжання, як *валный, властный (власный, влостный), водле, водлугъ, волати, восполокъ, вшакъ, дбати, жадинъ, жебы, завше, зася, звлаца, знакомитый, зуполный, зыскати, жжъ, иле, индей, истый, кгда, лечъ, менити, мешкати, наглый, напотивку, нерядно, обалити, обецовати, обчий, остаточный, очивисте, пилновати, поведати, повстегати, повгоре, подле, подлугъ, позычати, полецати, поседати, посполитый, посполу, предся, привлацати, прожный, прето, совето, тежъ, тыле, уставичне, шаленый і інш.*

Некаторыя паланізмы ўжываюцца з цэлымі гнёздамі дэрыватаў, утвораных як на польскай, так і на беларускай глебе, напрыклад: *волати — выволанный, выволати, стволати, поволати; зыскати — зысканный, зысканье, зысковати; мешкати — замешканье, замешкати, омешканный, омешканье, омешкати, умешкати; моцъ — моцно, моцный, вмоцненный, вмоцнити, вмоцнати, немоцный, немоцъ; панъ — пани, панна, понованье, панский, панство, паня; поветъ — поветный, поветовый і інш.*

Уласцівы помніку таксама словы з польскімі фармантамі -ца, -зна: *вбойца, возница, державца, забийца, заводца, злочинца, мужобойца, подгонца, рукоемца; дедизна (дедизный), материзна, отчизна (отчизный), серебицный*. Звяртаюць на сябе ўвагу лексемы з польскай неазначальнай часціцай -кольвекъ (-кольве), якая надавала ім значэнне няпэўнасці або абсалютнасці: *ачколвекъ (ачколве), гдеколвекъ (гдеколве), какийколвекъ, коликолвекъ, которыйколвекъ (кторыйколве), некоторыйколвекъ, хтоколвекъ, чийколвекъ, штоколве, якоколве*. Нарэшце, польскі ўплыў у помніку праяўляецца таксама дзякуючы ўжыванню слоў з польскім элементам -кротъ: *илекротъ, колкокротъ, поколкукротъ, толкокротъ, трикотъ, частокротъ*. Такім чынам, аналізуемы Статут з'явіўся на сутнасці адным з найбольш ранніх беларускіх дзелавак помнікаў, дзе польскі лексічны струмень прабіўся так асязальна.

У меншай ступені, чым паланізмы, адлюстраваліся ў Статуте лексічныя сродкі нямецкага знаходжання: *бенкартъ, бискупъ, будовати, бурмистръ, гафтаръ, гафтарка, гетманъ, каплунъ, катъ, кацэръ, кевалтъ, клейно, клейнотъ, кухаръ, ланцузъ, маршалокъ, маршалство, машталеръ, мураль, мусити, нава, панцыръ, пенязь, пушкаръ, рада, рыцеръ, трафитися, фалшеръ, фалшовати, цыншъ, шацунокъ, шихъ, шкода, шлях-*

та, ярмарокъ і інш. Паколькі фанетычна-марфалагічнае аблічча большасці з іх больш блізкае да знешняга афармлення адпаведных польскіх слоў, чым нямецкіх этымонаў, можна меркаваць, што асноўную ролю пры іх запазычванні выконвала польскае пасрэдніцтва. Некаторыя ж з гэтых германізмаў, напрыклад, *бискупъ, каплунъ, пушкаръ*, папалі ў старабеларускую мову праз чэшска-польскае пасрэдніцтва.

Польская мова з'явілася для старабеларускай і асноўнай крыніцай наяўных у Статуце лацінізмаў (*артыкулъ, грошъ, дата, ексекуторъ, канцлера, канцлерейство, капланъ, кметъ, колмисаръ, коруна, костель, маистатъ, миля, млынъ, парсуна, перла, плебанъ, прелатъ, привилей, прокураторъ, рейстръ, стацея, сума, тастаментъ*), чэхізмаў (*дремлигъ, праца*), італьянізмаў (*кашталеянь, палацъ*), венгерскага слова *кордъ*.

Невялікую групу складаюць у помніку цюркізмы: *барышникъ, болобанъ, карый*. Варта звярнуць увагу таксама на наяўныя ў кнізе літуанізмы: *бонда, деготь, дойлида, дякло, стирта, торпоста*. Як відаць, іх тут невялікая колькасць, хаця, прымаючы пад увагу блізкасць літоўскай тэрыторыі, можна было б чакаць больш значнага літоўскага лексічнага ўздзеяння.

Разгледжаныя лексічныя запазычванні не з'яўляліся эфемернай з'явай у Статуце Вялікага княства Літоўскага 1529 г. Яны шырока выкарыстоўваліся і ў іншых дзельных помніках, што дазваляе лічыць Статут тыповым узорам старажытнай беларускай пісьменнасці першай палавіны XVI ст.

З. Б. ВАРАНОВІЧ

(Мінск)

**АСАБОВЫЯ АДДЗЕЯСЛОЎНЫЯ НАЗОЎНІКІ
НАРОДНА-ГУТАРКОВАГА ПАХОДЖАННЯ
У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ
ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ**

1. У сучаснай беларускай мове даволі цікавы і свасаблівы лексічны пласт складаюць асабовыя аддзеяслоўныя назоўнікі. Яны надзвычай эмацыянальныя і яркія па сваёй семантыцы, параўн. *брахун, маўчун, паклёпнік, здраднік, зайздроснік, зазнайка, хвалько, завадатар, задзіра* і інш. Па-

колькі такія словы сваімі функцыянальнымі ўласцівасцямі цесна звязаны з вуснай мовай народа, некаторыя з іх (*недапёка, нязгрэда, клёка, прычэпа, лгар, парадчык, пазірач, правіцель, будзіцель, уцякач, насмяхач*) не адзначаны ў «Беларуска-рускім слоўніку» (М., 1962). Аднак яны выкарыстоўваюцца не толькі ў гутарковых стылях, але і ў творах мастацкай літаратуры. Галоўнай сферай ужывання такіх назоўнікаў з'яўляецца вусная мова.

2. Па спосабах утварэння назоўнікі разглядаемай групы падзяляюцца на дзве вялікія групы — суфіксальныя і бясуфіксныя, параўн. *сузіральнік, дарадчык, знаток, друкар; сват, хват, хлус, пасол*.

Сярод суфіксальных аддзеяслоўных назоўнікаў найбольш пашыраны тыя, што ўтварыліся пры дапамозе суфікса -нік. Такія назоўнікі найчасцей абазначаюць асобу па актыўнай дзейнасці, занятку: *ахоўнік, будаўнік, вартаўнік, наведвальнік, шукальнік*. Большасць з іх мае адпаведныя парныя назоўнікі жаночага роду, якія ўтварыліся ад тых жа дзеяслоўных асноў пры дапамозе суфікса -ніц (а), параўн. *удзельнік — удзельніца, вартаўнік — вартаўніца*, але *будаўнік*.

Аддзеяслоўныя назоўнікі мужчынскага роду, утвораныя пры дапамозе суфіксаў -шчык, -чык абазначаюць галоўным чынам асобу па прафесіі, роду заняткаў: *наборшчык, праўшчык, фехтавальшчык, бурывльшчык, сяльшчык, прычэпшчык*.

Адпаведныя парныя назоўнікі жаночага роду ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў -шчыц (а), -чыц (а): *сяльшчык — сяльшчыца, праўшчык — праўшчыца*.

Аддзеяслоўныя назоўнікі мужчынскага роду са значэннем актыўна дзейнай асобы, утвораныя пры дапамозе суфікса -ец, звычайна не маюць адпаведных форм жаночага роду, параўн. *ганец, касец, стралец*. Гэта датычыць і назоўнікаў мужчынскага роду са значэннем асобы канкрэтнай дзейнасці, утвораныя пры дапамозе суфікса -ар-, -яр-, параўн. *друкар, маляр, цяляр, фігляр*. Некаторыя назоўнікі, што абазначаюць асобу па прафесіі, здольны ў пэўных выпадках набываць адпаведнае значэнне і экспрэсію, звязаную з гэтым значэннем: *бяздарны мастак, фігляр — неабавязкова фокуснік*.

Сярод аддзеяслоўных назоўнікаў мужчынскага роду, якія абазначаюць якасць асобы, самую прадуктыўную групу складаюць тыя, што ўтварыліся пры дапамозе суфікса -нік:

зброднік, нахабнік, паклёпнік, паскуднік, зайздроснік, жартайнік. Надзвычай яркія па сваёй якаснай характарыстыцы асабовыя аддзяяслоўныя назоўнікі, утвораныя пры дапамозе суфікса -ун-: *майчун, брахун, шаптун, лгун, гаварун*. Некаторыя з іх маюць адпаведныя парныя назоўнікі жаночага роду, утвораныя пры дапамозе суфікса -ух- (а)-: *лгуха, шаптуха, гаваруха*.

3. Бясуфіксных асабовых аддзяяслоўных назоўнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове значна менш у параўнанні з суфіксальнымі. Гэта пераважна назоўнікі так званага агульнага роду. Яны аднолькава абазначаюць як асоб мужчынскага, так і асоб жаночага роду, параўн. *поскудзь, погань, абуза, абжора, жмінда, нязгрэба, няўмека, нюня, назола, прыблуда, праныра, прычэпа, расцяпа, разява, скнара*. У большасці выпадкаў гэтыя назоўнікі абазначаюць асоб адмоўнай якаснай характарыстыкі. Да ліку разглядаемай групы адносяцца таксама гістарычныя аддзяяслоўныя ўтварэнні тыпу *неслух, невук*. Яркай эмацыянальнасцю вызначаюцца бясуфіксныя аддзяяслоўныя назоўнікі мужчынскага роду: *хват, глот, мот, гарлан, гарлапан*. Часам адпаведныя пары назоўнікаў жаночага роду да бясуфіксных назоўнікаў мужчынскага роду ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў: *хлус — хлуселька, сват — сваціца, гарлапан — гарлапанка*.

4. Асабовыя аддзяяслоўныя назоўнікі — даволі прадуктыўная група слоў у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Утвараюцца яны як ад дзеясловаў закончанага (*выскачыць — выскачка, прыблудзіць — прыблуда, прарвацца — прорва*), так і ад дзеясловаў незакончанага трывання (*хлусіць — хлус, сватаць — сват, нюніць — нюня*). Найбольш пашыраны такія асабовыя аддзяяслоўныя назоўнікі, што ўтварыліся ад прыставачных дзеясловаў: *прынада* (прынадазіць), *погань* (паганіць), *падліза* (падлізвацца). У некаторых выпадках ад адной і той жа дзеяслоўнай асновы пры дапамозе розных суфіксаў утвараюцца сінанімічныя пары асабовых назоўнікаў (*лгаць — лгун — лгар*) і наадварот — ад розных дзеяслоўных асноў пры дапамозе аднолькавых словаўтваральных сродкаў (*ахоўваць — ахоўнік, вартаваць — вартаўнік*).

Асабовыя аддзяяслоўныя назоўнікі народна-гутарковага паходжання, якія шырока ўжываюцца беларускімі пісьменнікамі, — сведчанне цеснай сувязі сучаснай беларускай літа-

ратурнай мовы з яе галоўнай крыніцай — вуснай мовай народа, яго мясцовымі гаворкамі.

У. А. ГАРПІНІЧ

(Мікалаеў)

МЭТЫ, ЗАДАЧЫ І СТРУКТУРА СЛОЎНІКА НАЗВАЎ ЖЫХАРОЎ БЕЛАРУСКАЙ ССР

1. За межамі беларускіх слоўнікаў па сённяшні дзень застаецца вялікая колькасць слоў, якія актыўна функцыянуюць як у вуснай, так і ў пісьмовай мове. Маюцца на ўвазе прыметнікі і назоўнікі — назвы жыхароў, утвораных ад назваў населеных пунктаў: *Кобрын* — *кобрынскі*, *кобрынец*. Словы такога тыпу часта выкарыстоўваюцца ў бытавой мове, у вуснай форме літаратурнай мовы, у творах сучасных паэтаў і пісьменнікаў, у газетах і часопісах. Гэта жыццёва важныя, вельмі патрэбныя словы, яны ўваходзяць у склад назваў абласцей, раёнаў, сельсаветаў, устаноў, прадпрыемстваў і розных арганізацый. Але нярэдка ад адной і той жа назвы населенага пункта ўзнікае некалькі прыметнікаў: *Азершчына* (Гмл) — афіц. *азершчынскі*, у гаворцы мясцовых жыхароў *азерскі*, *Барысайшчына* (Гмл) — афіц. *барысайшчынскі*, гутарк. *барысайшчанскі*. Вельмі часта ад аднолькавых у структурна-семантычных адносінах тапонімаў розных тэрыторый прыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе розных суфіксаў: *Буда* (Гмл, Рагач.) — *буднянскі*, *Буда* (Гмл, Жытк.) — *будаўскі*, *Буда* (Мгл, Горк.) — *будскі*. Аналагічная з'ява наглядаецца і ў словаўтварэнні назваў жыхароў: *Псуя* (Вцб) — *псуіцы*, *псуяне*, *Старынкi* (Мпс) — *старынцы*, *старынчане*.

2. Адсутнасць слоўнікаў-даведнікаў адтапанімічных утварэнняў прыводзіць да таго, што ў вуснай мове, у справядстве, у газетах укараняецца неапраўданае выкарыстанне дыялектных варыянтаў ці форм, не адпавядаючых словаўтваральнай сістэме беларускай мовы, а часам і проста памылковых утварэнняў. Акрамя гэтага, нярэдка сустракаюцца і штучна створаныя словы (адтапанімічныя прыметнікі і назвы жыхароў), якіх у мове народа не існуе. Асабліва часта такія ненаатуральныя формы ўтвараюцца ад назваў невялікіх населеных

пунктаў. Да таго ж, кожная такая назва традыцыйна ўстойліва, звязана акрэсленай тэрыторыяй, з чым нельга не лічыцца. Усё гэта сведчыць аб пільнай, неадкладнай патрэбнасці ў такім слоўніку-даведніку адтапанімічных утварэнняў, які: а) зафіксаваў бы ўтвораныя народам словы і формы, што маюць даўнюю традыцыю ў выкарыстанні і найвышэйшую ступень распаўсюджвання; б) зарэгістраваў бы новыя адтапанімічныя прыметнікі і назвы жыхароў, якія ўзніклі на змену формам, што выйшлі з ужытку; в) садзейнічаў бы папулярызаванню ў афіцыйна-дзелавым стылі і літаратурнай мове тых форм і варыянтаў, якія даўно існуюць у народнай мове і адпавядаюць словаўтваральным заканамернасцям беларускай мовы; г) дыферэнцыраваў бы выкарыстанне марфалагічных варыянтаў адтапанімічных прыметнікаў і назваў жыхароў у розных стылях беларускай мовы.

3. Апрача практычнага значэння (служыць даведнікам), слоўнік будзе мець і значэнне філалагічнае, бо ўпершыню зафіксуе сабраны і лексікаграфічна ўпарадкаваны матэрыял, які можа быць выкарыстаны не толькі як дапаможнік па культуры мовы, але і як крыніца для вывучэння адтапанімічнага словаўтварэння ў беларускай мове.

4. Асновай для ўкладання слоўніка паслужылі назвы жыхароў і адтапанімічныя прыметнікі, якія шырока бытуюць у народнай мове. Матэрыялы збіраліся ўдзельнікамі спецыяльных тапанімічных экспедыцый, анкетным метадам.

5. Слоўнік змяшчае каля 7100 назваў. Чытач слоўніка можа атрымаць наступную інфармацыю: а) назву населенага пункта і яго месцазнаходжанне; б) адтапанімічны прыметнік, які ўваходзіць у склад назвы вобласці, раёна, сельсавета, устаноў, прадпрыемстваў, арганізацый; в) назвы жыхароў населенага пункта; г) націск у назвах населеных пунктаў, у прыметніках, у назвах жыхароў; д) некаторыя склонавыя канчаткі назваў жыхароў; е) стылістычную дыферэнцыяцыю назваў.

6. Загалоўчай у слоўнікавым артыкуле з'яўляецца назва населенага пункта. Часам у дужках з адпаведнай паметай падаецца старая назва населенага пункта: *Ягаднае в. (Блошня — устар.) — ягаднянскі*. У дужкі заключаны таксама і варыянты вымаўлення тапонімаў, адтапанімічных прыметнікаў і назваў жыхароў: *Дубішча в. — дубішчанскі (дубішчанскі), дубішчанцы (дубішчанцы)*. Прыметнікі фіксуюцца толькі ў мужчынскім родзе адзіночнага ліку. Скло-

навыя і родавыя канчаткі не падаюцца, таму што змяненне адтапанімічных прыметнікаў па родах і ліках цяжкасцей не выклікае.

7. Пасля прыметнікаў ідуць назвы жыхароў. Першай падаецца форма множнага ліку, затым — назва мужчынскага роду адзіночнага ліку. Слоўнікавы артыкул завяршаецца назвамі жаночага роду адзіночнага і множнага ліку: *Мінск г.* — *мінскі; мінчане, -чан; мінчанін, -а, -е; мінчанка, -нцы; мінчанкі, -нак.*

8. У многіх назвах адсутнічаюць родавыя формы. Гэта з'ява характэрна не толькі для беларускай, але і для ўкраінскай і рускай моў: *Мацевічы в. (Мнс) — мацевіцкі, мацеўцы, -цаў; Малінаўка в. (Мнс) — малінаўскі, малінаўцы, -цаў, малінавец, -ўца, -ўцу.* Тлумачыцца гэта прычынамі гістарычнага, структурна-граматычнага і лексічнага характару.

9. Слоўнік фіксуе словаўтваральныя варыянты як адтапанімічных прыметнікаў, так і назваў жыхароў з адпаведнымі рэмаркамі: *Алехнавічы в. (Грдз): алехнавіцкі — афіц., алехнаўскі — гутарк.; Пацкаў в. (Гмл): пацкаўцы, -цаў; пацкуны, -ноў — гутарк.* На першым месцы падаецца асноўная форма, а затым яе варыянт.

10. У слоўніку прыняты наступныя стылістычныя паметы: найбольш ужывальнае, менш ужывальнае, афіцыйнае, размоўнае (гутарковае), устарэлае, рэдка ўжывальнае. Адсутнасць паметы пры слове абазначае, што яго (яго форма) з'яўляецца агульным для розных сфер ужывання або для розных стыляў.

11. Націск у назвах раёнаў, райцэнтраў, абласцей і абласных цэнтраў пастаўлены па слоўніках. Усе астатнія назвы забяспечаны націскам, які адлюстроўвае акцэнтацыйную сістэму мовы мясцовага насельніцтва акрэсленай тэрыторыі. Таму ўкладальнік не змяняў яго нават у тых выпадках, калі адны і тыя ж у структурна-семантычных адносінах тапонімы мелі розны націск. Параўн.: *Забалацце* (Аршанскі р-н Віцебскай вобл.) і *Забалоцце* (Нясвіжскі р-н Мінскай вобл.).

12. У слоўнік не ўключаны тыя тапонімы, ад якіх, па паведамленню інфарматараў, назвы жыхароў не ўзнікаюць і не ўжываюцца ў мове мясцовага насельніцтва, а таксама тыя населеныя пункты, дзе для назваў жыхароў ужываюцца прыметнікі: *Ярмолічы в. (Берастовіцкі р-н Гродзенскай вобл.) — ярмолицкія — ярмолицкі — ярмолицкая.*

Слоўнік дапаможа нармалізацыі словаўтварэння і выкарыстання адтапанімічных прыметнікаў, а таксама назваў жыхароў і будзе садзейнічаць павышэнню агульнай культуры як вуснай, так і пісьмовай беларускай мовы.

Н. І. ГІЛЕВІЧ

(Мінск)

АБ АДНОЙ ТЭРЫТАРЫЯЛЬНА АБМЕЖАВАНАЙ ГРУПЕ СЛОУ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

(на матэрыяле помнікаў дзелавой пісьменнасці
XV—XVII ст.)

1. У сувязі з недастатковай распрацаванасцю гістарычнай дыялекталогіі і гістарычнай лексікалогіі змест паняцця дыялектызм у дачыненні да старабеларускай мовы пакуль што застаецца не акрэсленым. Адсутнасць грунтоўных прац па гістарычнай дыялекталогіі ўскладняе вызначэнне суадносін паміж дыялектнай і агульнанароднай лексікай у перыяд фарміравання мовы беларускай народнасці.

2. У складзе лексікі старабеларускай мовы асобае месца належыць тэматычнай групе слоў з агульным значэннем «павіннасці—падаткі—пошліны—плацяжы». Спецыфіка разглядаемай лексічнай групы, як тэрміналагічнай сістэмы, заключаецца ў тым, што яна хутка развіваецца, непасрэдна рэагуе на ўсе знешнія і сацыяльныя пераўтварэнні грамадства і, такім чынам, з'яўляецца сацыяльна абумоўленай, падвержанай уздзеянню экстралінгвістычных фактараў.

3. Беручы пад увагу адну з характэрных асаблівасцей дыялектызмаў — лакальную прымацаванасць, — некаторыя назвы павіннасцей, падаткаў, плацяжоў і пошлін можна кваліфікаваць як тэрытарыяльна абмежаваныя. Як правіла, гэтыя словы выяўлены ў помніках, звязаных з сацыяльна-эканамічным жыццём толькі пэўных зямель Вялікага княства Літоўскага: *есакъ, служба ясачная, ямъ, ямщина* (паўднёвая ўскраіны); *сторожа польная, дань житная, корговщина* (паўднёва-ўсходнія землі); *застава* (паўночна-заходнія землі); *яловищина, коровщина, подарокъ, житщина* (магілёўска-віцебскія); *посощина, служба плотницкая, мера ржаная,*

дякло ржаное (смаленскія); *серебщина, серебщицна* (полацка-віцебскія, мсціслаўскія); *гостинець* (полацкія); *явка, поместное* (мсціслаўскія); *головицна, поголовицна* (кіеўскія); *поголовицна* (бранскія); *подымыцна* (кіеўскія, падольскія); *воловицна, болкуновыцна* (валынскія); *поседь, отметь* (жамойцка-троцкія) і г. д.

4. Асобны выпадак складаюць полісемантычныя найменні з уласцівай ім тэрміналагічнай рознапланавасцю ў рамках усёй сістэмы «назвы павіннасцей, падаткаў, плацяжоў і пошлін». Шэраг слоў, апрача агульнабытавых, мелі двайныя або трайныя тэрміналагічныя значэнні (у тым ліку і мясцова-дыялектныя), якімі ўваходзілі ў склад павіннасна-плацёжнай лексікі: *головицна* — 1) уязная пошліна ад купцоў за абвясчэнне аб прыездзе (арэал абмежаваны кіеўскімі землямі); 2) штраф, які спаганяўся па суду ў карысць сваякоў мясцовых феадалаў за забітага; 3) забойства; *серебщина* — 1) пазямельны грашовы падатак у карысць вялікага князя, мясцовых феадалаў, гарадоў (арэал уключаў полацка-віцебскія, мсціслаўскія землі), 2) агульнадзяржаўны надзвычайны грашовы падатак на ваенныя патрэбы і г. д.

5. Большасць з адзначаных лакальных слоў мелі ў мове беларускай пісьменнасці адпаведныя сінонімы, якія характарызаваліся рэгулярнасцю ўжывання: *житыцна* — *дякло*; *болкуновыцна* — *мезлевицна*; *поголовицна* — *обестка*; *застава* — *сторожа* і г. д.

6. Пры аналізе мясцова-дыялектнай лексікі неабходна ўлічваць той факт, што некаторыя назвы, хаця і пашпартызаваны ў пэўных дакументах, маглі пранікнуць туды на правах экзатызмаў. У першую чаргу гэта датычыць слоў, узятых з помнікаў, звязаных з этнічнай літоўскай (*отметь, поседь*), украінскай (*воловицна, болкуновыцна*), рускай (*посоцина*) тэрыторыяй.

7. Наяўнасць мясцова-дыялектных назваў — сведчанне пастаяннага развіцця і ўзбагачэння лексічнай сістэмы старабеларускай мовы. Гэта тлумачылася адносна слабай нармалізацыяй тагачаснай мовы, незавершанасцю складвання тэрміналагічных сістэм увогуле і цэлым шэрагам прычын, абумоўленых тагачасным сацыяльна-эканамічным укладам.

В. А. ГОРЛЕНКА

(Гомель)

ЗВАРОТАК У КАНСТРУКЦЫЯХ З ПРАСТАЙ МОВАЙ У НАРОДНА-ДЫЯЛЕКТНАЙ МОВЕ

Важную стылістычную ролю ў канструкцыях з прастай мовай выконвае зваротак. Апавядальнік выкарыстоўвае яго, каб перадаць сваё адносіны да той ці іншай з'явы або звярнуць увагу слухача да выказвання канкрэтнай асобы. У народна-дыялектнай, як і ў літаратурнай, мове ў ролі зваротка шырока выкарыстоўваюцца назоўнікі, якія абазначаюць асоб паводле іх роднасці і сваяцтва (*жонка, бабка, дачка, дзед, унук, сынок, тата, бацька, маці* і інш.); паводле роду заняткаў, пасады, спецыяльнасці (*паствушок, дударнічак, каваль, вучыцель, начальнік*); імені (*Надзя, Галю*); узросту (*стары, дзяўчынка, малады, хлопчык*) ці якой-небудзь знешняй або ўнутранай прыметы. У народных гаворках сустракаецца ня мала выпадкаў, калі ролю звароткаў выконваюць словы, якія з'яўляюцца назвамі іншых адушаўлёных істот і неадушаўлёных прадметаў, абстрактных паняццяў, з'яў прыроды: «Шчупак, о шчупак! — просіць Бортнік, — перавязі нас на другі бок ракі» (А. Сержпутоўскі); Раскрыў ён кашалёк: «Ну, кашалёк, кашалёк! Қоб було открыцено піцення, ядзяння» (Е. Раманаў).

Зваротак у беларускай народна-дыялектнай мове выражаецца не толькі назоўным склонам назоўніка, але і клічнай формай, характэрнай для паўднёва-заходніх і сярэднебеларускіх гаворак. У якасці зваротка ў клічнай форме больш часта ўжываюцца назоўнікі мужчынскага роду *голуб, хлопец, сын, дзед, дзядзька, бацька, кум, брацік, чалавек, сябар, саколк, лебедзік*.

Клічная форма назоўнікаў мае ў жывой гутарковай мове канчаткі -е, -а, -у, -о. Найчасцей назоўнікі мужчынскага роду канчаюцца ў клічнай форме на -е: *куме, пане, чорце, голубе, саколе*. Канчатак -у набываюць назоўнікі з суфіксамі -к-, -ік-, -очк- (*дзедку, браціку, саколіку, гаспадарочку*). Канчатак -а пераважае ў назоўніках з асновай на г, к (*воўча, дружа, чалавеча*).

Агульныя назоўнікі з мяккай асновай канчаюцца на -ю (*зязю, коню, козлю, Васілю, Мікалаю, Ясю, Юр'ю*). Канчатак -у (-ю) сярод назоўнікаў-звароткаў клічнай формы пе-

раважае ў сказах з простаю мовай у беларускіх народных песнях: Дзеўкі хмель садзілі, садзючы гаварылі: «Расці, хмелю, расці» (П. Бяссонаў); Сямён дачкою набіваецца: «Бяры, зяцо, дачку маю...» (З. Радчанка); Васілёва маці па дубровах ходзіць Васіля гукае: «Васілю, Васілю, ідзі, сын да дому!» (З. Радчанка).

Канчаток -о ў клічнай форме характэрны для большасці назоўнікаў мужчынскага роду (*Ванько, дзядзюхно, братко*). Такія формы асабліва пашыраны на поўдні Беларусі. Беларуская літаратурная мова такога канчатка не ведае.

На ўсходзе, паўночным ўсходзе і захадзе Беларусі ўжываецца своеасаблівая скарачаная клічная форма: «*Мам, вярніся, я табе вады нясу!*» — крычыць сын (Гомельскі р-н); «*Вань, пачыкай міне!*» — просіць іна (Віцебскі р-н). У беларускай літаратурнай мове формы гэтага тыпу не ўжываюцца.

У канструкцыях з простаю мовай у якасці зваротка часта ўжываюцца словы з нязменнай функцыяй. У выніку частага выкарыстання некаторыя з іх страцілі сваё лексічнае значэнне і ператварыліся ў асобую граматычную катэгорыю — называюць любую асобу, да якой звяртаюцца з мовай: Сышлася ўся двурня й жаліцца, што пан корміць іх туолькі адным аўсом: «*Даніло, братко! Ты ўсім нам галава. Дай тым нам раду, што тут рабіць з панам?*» (А. Сержпутоўскі).

Традыцыйнымі звароткамі з'яўляюцца словы *дзіцятка, дзетка, дзеткі*, якімі карыстаюцца людзі старэйшага ўзросту пры звароце да маладзейшых: «*Хадземця, дзеткі, за плаціну па ягады!*» — кажа цётка Варка. Ну мы, мамачка, й пашлі (Гомельскі р-н); А я яму й кажу: «*Бяжы, дзіцятка, дадому, хай маці прыдзе да нас!*» (Капыльскі р-н). Агульнаўжывальнымі звароткамі сталі ў гаворках *таварыш, грамадзянін, цётка, дзядзечка, маладзічка, дзядушка*.

У канструкцыях з простаю мовай нярэдка выкарыстоўваюцца развітыя звароткі. Паясняльныя словы дапамагаюць больш дакладна ўявіць адносіны апавядальніка да той ці іншай асобы, служаць адначасова якаснай характарыстыкай асобы, прадмета, жывёлы, падкрэсліваючы іх асноўныя рысы: Прышоў у камнату — матушка тая ўпадуецца каля яго: «*Мой сыноч, мой такі, мой сякі! Во я табе піражок спякла на снаданне!*» (Е. Раманаў).

Часам пры развітых зваротках стаяць дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні або прыдаткі, якія суадносяцца са

словамі, што абазначаюць асобу, да якой звяртаюцца з мовай: Тады гукнуў Васільку: «Васілька, Удовін сын, прабагатага Марачкі зяць! Выйдзі, пажалуста, сюды!» (Е. Раманаў).

Развітыя звароткі маюць разнастайныя мадальныя адценні: могуць выражаць ласку, павагу, замілаванасць або нянавісьць, знявагу. Ступень эмацыянальнасці выказвання перадаецца праз выкарыстанне пры зваротку часціцы або выклічніка, праз паўтарэнне слова-зваротка ці ўжыванне экспрэсіўнай лексікі. Яны не толькі называюць асобу, да якой звяртаюцца з мовай, а даюць ёй адмоўную ці станоўчую характарыстыку. Выкарыстанне звароткаў, што даюць ацэнную назву асобы, да якой звяртаецца гаворачы, з'яўляецца важным сродкам моўнай характарыстыкі персанажа: Сядзіць на небе і з неба гаворыць: «Пастушкі, пастушкі, зажанеця бабіны каровы дахаты» (Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі); Ён каня міжда вуш як ударыць ладонню: «Ты ча, травяны мех, зарзаў? А ты, ча ты, песья мяса, забрахала?» (Е. Раманаў).

Шырокая распаўсюджанасць зваротка ў народна-дыялектнай мове дае падставу сцвярджаць, што зваротак — неад'емная структурная частка сказаў прастай мовы. У народных гаворках у ролі звароткаў выступаюць адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі ў назоўным і клічным склонах. Канчаткі звароткаў адрозніваюцца большай разнастайнасцю ў параўнанні з іх канчаткамі ў літаратурнай мове.

М. В. ДАБРЫЯН

(Брэст)

РЭГІЯНАЛЬНАЯ СПЕЦЫФІКА БРЭСЦКІХ ГАВОРАК

Для таго, каб скласці ўяўленне пра асаблівасці дыялектнай лексікі Брэстчыны, неабходна хаця б коратка паказаць яе асноўную спецыфіку, багацце яе семантыкі. Спынімся на некаторых характэрных рысах гэтых гаворак.

1. Для абазначэння аднаго і таго ж прадмета ў гаворках могуць ужывацца словы не толькі з розным фанетычным афармленнем, але і з рознымі націскамі. Так, для абазначэння назвы бусел у гаворках сустракаем *бусёк*, *бусько*, *бусько*, *бусынь*, *бусэнь*, *буцян*. А бусёк высока до небы лытыць (Іванаўскі р-н, в. Корсынь). Скоро прылытять буськы (Пінскі р-н,

в. Парэчка). Бусько сів на болоты (Драгічынскі р-н, в. Ляхавічы). На нашым дэрыві бусэнь зробыв гнёздо (Брэсцкі р-н, в. Скорбічы). На нашой хаты гнёздо бусеня (Брэсцкі р-н, в. Чарнаўчыцы). На дубу буцяк зрабіў гнёздо (Лунінецкі р-н, в. Мікашэвічы).

2. Сустрэкаюцца словы з аднолькавым фанетычным афармленнем, але з рознымі націскамі і рознай семантыкай: *гура*—гурба, *гура* — гарышча, *гара* — месца на рэчцы для вадапою жывёлы, *гара* — дах. Гуры лэжэць на гулёці (Маларыцкі р-н, в. Арэхава). На горы баба пувісыла хустку (Камянецкі р-н, в. Папялішча). На гары напоіш коровы (Іванаўскі р-н, в. Рудкаўка). Трэба было падняцца на гару, кап паправіць комін (Ляхавіцкі р-н, в. М. Гарадзішча).

3. Ужываюцца словы, якія па вымаўленню блізкія, але маюць рознае значэнне: *бульба* — бульба, *булва* — бручка. Ходы йсты бульву (г. Драгічын). Пасадзі булву на градзе (Лунінецкі р-н, в. Мікашэвічы).

4. Словы з аднолькавым фанетычным афармленнем і націскам, але з розным значэннем, аднесеныя да розных лексіка-граматычных разрадаў: *буда* — 1) хопіць, 2) памяшканне для сабакі. Буда тобі спатэ (Пінскі р-н, в. Востраў). А ну до буды. Хватыт бігаты (Кобрынскі р-н, в. Хмелева).

5. Словы, аформленыя аднолькава з літаратурнымі, але з розным націскам і неаднолькавай семантыкай: *ліса* — поцілка на сані, зробленая з пруцікаў. Положы лісу на саны (Сталінскі р-н, в. Гадшцы).

Словы, якія ў гаворках і літаратурнай мове адрозніваюцца толькі адным зычным гукам, але маюць зусім іншае значэнне: *быцок* — ікра са свежай рыбы. Поджар быцкув (Пінскі р-н, в. Ботава).

7. Словы, якія ў адрозненне ад літаратурных абазначаюць розныя часткі аднаго і таго ж прадмета: *качан* — ножка капусты. Качан — то ножка от капусты (Камянецкі р-н, вв. Камянюкі, Нікалаева).

8. Словы, характэрныя для рускай літаратурнай мовы з іншым значэннем або з'яўляюцца ўстарэлымі ў беларускай і рускай мовах: *забор* — пояс. Я купіла лаковыя забор (Лунінецкі р-н, в. Пузічы); *бурса* — вялікі кавалак хлеба. Адрэзаў вялікую бурсу хлеба (Сталінскі р-н, в. Белавуша).

9. Словы, якія ў гаворках Брэстчыны маюць іншае значэнне, чым у паўночна-ўсходніх гаворках. Так, словы *ёмка*, *бонда* ў некаторых паўночна-ўсходніх гаворках абазнача-

юць: 1) чапяла, 2) кавалак сала; у гаворках Брэстчыны — 1) хутка, 2) блін. Пошоў вельмі ёмка (Пінскі р-н, в. Ботава). Вуна тыпэр напыкла смачных бонд (Кобрынскі р-н, в. Кляцішча).

10. Некаторыя словы маюць розную родавую прыналежнасць у гаворках і літаратурнай мове: *гас* — *газа*, *кошэліна*—*кошык*, *папер* — *папера*. Гасам нэ можна пудпальваты дрова (Іванаўскі р-н, в. Моталь). В кошэліны было многа ягід (Маларыцкі р-н, в. Залішаны). Гэтым дзецям то не брацца того паперу, коп вос то мало было п (Столінскі р-н, в. Стахава).

11. У слоўнік павінны быць уключаны запазычаныя лексемы, утвораныя па ўзорах беларускай мовы: *кіноўнік*, *кіноўшык*, *кіншчык* — кінамеханік. До нас прыйшоў кіноўнік (Лунінецкі р-н, в. Кузічы). Кіноўшык уключыў апарат (Бярозаўскі р-н, в. Горск). Кіно будэ, бо кіншчык прыхав (Камянецкі р-н, в. Бардзёўка).

12. Брэсцкія гаворкі ў лексічных, граматычных і фанетычных адносінах адрозніваюцца ад іншых гаворак. Настала неабходнасць для стварэння рэгіянальнага слоўніка Брэстчыны.

І. Ф. ДОЛБІК

(Мінск)

АСАБЛІВАСЦІ ДЗЕЯСЛОЎНЫХ СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ У ГАВОРЦЫ ВЁСКИ НОВЫ КРУПЕЦ ДОБРУШСКАГА РАЁНА ГОМЕЛЬСКОЙ ВОБЛАСЦІ

Прадметам нашага назірання з'яўляюцца асаблівасці дзеяслоўных словазлучэнняў з прасторавым значэннем у гаворцы рускіх перасяленцаў, якія жывуць на тэрыторыі Беларусі ў беларускім моўным акружэнні. Прасторавыя адносіны могуць выражацца пры дапамозе дзеяслова і залежнага кампанента з адным з прыназоўнікаў: *по*, *кала*, *паўз*, *из* (с), *на*, *між* і інш. Асабліва паказальнымі ў гэтых адносінах з'яўляюцца канструкцыі з прыназоўнікам *по*. Яны ўжываюцца пры абазначэнні прасторавых, аб'ектных, прычынных, мэтавых і інш. адносін. Самае важнае месца сярод іх належыць прасторавым адносінам, якія характэрны для канструкцыі

як рускай і беларускай літаратурных моў, так і для рускіх і беларускіх дыялектаў.

У гаворцы вёскі Новы Крупец такія канструкцыі выражаюць прасторавыя адносіны ў шырокім сэнсе: Вуж палзеть пь-канавы; Хьрашо вутям плавть пь-вады; Вьсильки растуть па-жыту. У гаворцы назоўнікі жаночага роду на -а ў родным, давальным і месным склонах не адрозніваюцца, маюць флексію -ы (-и). Таксама часта супадаюць флексіі -у (-ю) ў давальным і месным склонах адзіночнага ліку мужчынскага роду на зычны.

Наяўны фактычны матэрыял дазваляе адзначыць наступную заканамернасць: пры дзеясловах з рознымі лексічнымі значэннямі дзеяння (руху, перамяшчэння, размяшчэння, працы і г. д.) ужываюцца канструкцыі з месным склонам назоўніка і займенніка адзіночнага і множнага ліку: Уборщицы бывають па-школѣх, пь-сильсаветѣх; Па-лаўкѣх пѣхадить нада; Бывайь па-щелкѣх рѣзвядуцца тѣраканы; Пь-пасевѣх ни ходють; Между двумя дамами правулѣк, па-нѣм ходють и ездють машины; Аўраги есьть, па-них вадить пратикайть.

Па такой жа мадэлі ўтвараюцца словазлучэнні не толькі з уласна прасторавым значэннем, але і са значэннем ускоснага аб'екта дзеяння: Пь-руках била дитей; Пь-руках, пь-нагах пятны пашли.

У канструкцыях з прасторавым значэннем залежны кампанент можа стаяць і ў давальным склоне, аднак у такіх выпадках не адзначана ўжыванне дзеясловаў са значэннем руху і перамяшчэння: Лутки в двирях пь-бакам дельють; Крышы укрплялись па-скатѣм; Квасоль мы садим па-межѣм; Плѣтки у гуркоў и гарбузоў па-грядѣм сьтелюцца; Крушыны многь пь-кустам бывайь.

Адзначаныя мадэлі дзеяслоўных словазлучэнняў з прыназоўнікам *по* ўяўляюць сабой старыя агульнаўсходнеславянскія формы. Беларускае моўнае акружэнне спрыяе іх захаванню.

У беларускай мове залежны кампанент з прыназоўнікам *па* ў дзеяслоўных словазлучэннях з прасторавым значэннем пастаянна ўжываецца з месным склонам.

В. М. ЕМЕЛЬЯНОВІЧ

(Брэст)

ПРА УКЛАДАННЕ МІКРАТАПАНІМІЧНЫХ СЛОЎНІКАЎ

Збор і сістэматызацыя мікратапанімічнага матэрыялу маюць вялікае значэнне. Мікратапанімія дазваляе меркаваць пра тое, якімі былі ў мінулым рэльеф мясцовасці, яе раслінны і жывёльны свет, указвае на гаспадарчую дзейнасць нашых продкаў.

У апошнія гады на Беларусі значна ажывілася работа па збору мікратапаніміі, але мікратапанімічных слоўнікаў яшчэ няма, таму ўзнікаюць пытанні, звязаныя з укладаннем такіх слоўнікаў.

Як скласці, напрыклад, мікратапанімічны слоўнік аднаго раёна: падаваць спісы мікратапанімаў па вёсках ці ў алфавітным парадку ўсе назвы падрод? Як афармляць словы: у фанетычнай транскрыпцыі ці ў арфаграфічным напісанні? Якія рабіць паметы пры тлумачэнні назваў, як быць з варыянтнымі назвамі?

На нашу думку, такі слоўнік павінен быць тлумачальным з этымалагічнымі экскурсамі. Узорам у гэтых адносінах можа служыць праца І. Я. Яшкіна «Беларускія геаграфічныя назвы» (1971 г.). Назвы патрэбна размяшчаць у алфавітным парадку ў напісанні, якое перадае мясцовае вымаўленне, бо вузка рэгіянальныя мікратапанімы адлюстроўваюць дыялектныя асаблівасці той мясцовасці, дзе яны ўзніклі. Абавязковай з'яўляецца пастаноўка націску.

Слоўнікавы артыкул павінен уключыць у сябе назву аб'екта, які абазначае мікратапанім, і дакладны адрас (назву вёскі, раёна).

Мікратапанімічны матэрыял з'яўляецца вельмі разнастайным па характару словаўтваральных асноў. Такімі асновамі могуць быць звычайныя агульныя назвы (у мікратапанімах Горы, Клін, Даліна, Смольня), антрапанімы (у назвах Петрыкова, Юзуп, Мікулікавая), айконімы (мікрат. Шарашоўска, Маскоўка) і гідронімы (Цемра, Цымлянка). Гэта павінна знайсці адлюстраванне ў слоўніку ў выглядзе памет. Напрыклад: антр. — антрапанімічны мікратапанім, айк. — мікратапанім айканімічнага паходжання, гідр. — гідранімічнага паходжання.

У некаторых слоўнікавых артыкулах неабходна звяртацца да дыялектных і этымалагічных слоўнікаў славянскіх моў, да тапанімічных і антрапанімічных крыніц і пісьмовых старажытных помнікаў, архіўных матэрыялаў.

Вось некалькі ўзораў слоўнікавых артыклаў па мікрата-німіі Пружанскага раёна Брэсцкай вобласці.

Вінец — лес (Бортнавічы), гідр. (рака Вінец).

Гута — балота (Лыскава), *гута* 'шклаварня, плавільны і меднаробчы завод' (БРС).

За Ліжом — поле (Масявічы), антр., ад прозвішча Ліж.

Казьмеров — лес (Калядзічы), антр., ад імя Казімір, мясцовасць Казьмер.

Лыскоўска — дарога (Магілёўцы), айк., дарога вядзе да вёскі Лыскава.

Моргі — поле (Бортнавічы, Бакуны), ст.-бел. *моргъ* 'адзінка вымярэння зямельнай плошчы' — «Повинность съ каждого моркга по гроши 3 (РКЭ, 14).

Нандаткі — поле (Калядзічы). Палі, якія дабаўляліся да асноўных сялянскіх надзелаў.

Обэръжа — поле (Парасляны), польск 'заезны двор' (ПРС).

Пад Міхуту — л. (Лыскава), антр., ад прозвішча Міхута.

Скрыба — лес (Перадзельск), антр., ад прозвішча Скрыба.

Тоня — балота (Стараволя), тоня 1) 'месца на возеры, у рацэ, дзе ловаць рыбу закінным невадам', 2) 'вір, бяздонне' (БРС).

Р. М. КАЗЛОВА

(Гомель)

ДА ПЫТАННЯ БЕЛАРУСКА-ПАЎДНЁВАСЛАВЯНСКІХ ЛЕКСІЧНЫХ ПАРАЛЕЛЕЙ

Супастаўленне спецыфічнай беларускай усходнепалескай лексікі з лексікай іншых славянскіх моў дае магчымасць на-меціць некаторыя ўнутрыславянскія адпаведнасці. Многія словы па сваёй семантыцы і ўнутранай структуры супадаюць з балгарскімі або сербахарвацкімі лексічнымі адзінкамі, якія з'яўляюцца новым каштоўным матэрыялам для дапаўнення спісу беларуска-паўднёваславянскіх ізалекс, адзнача-

ных у дакладзе А. М. Трубачова «О составе праславянскаго словаря» на V Міжнародным з'ездзе славістаў. У многіх выпадках усходнепалескі матэрыял значна пашырае арэал распаўсюджання некаторых лексем гэтага тыпу.

Асабліва паказальным у гэтых адносінах з'яўляецца дыялектны матэрыял, які ўжо функцыяніруе ў мове мастацкіх твораў пісьменнікаў з Усходняга Палесся.

I. Беларуска-балгарскія лексічныя адпаведнасці.

АБУУКА — балг. *обувка* «абутак» ...Стары Клім даплятае лазовую пару лапцёў — ніякай іншай *абуйкі* ён не прызнае хадзіць за таварам (М. Ракітны. Складачка).

КЛЕПАЦЬ — балг. *клевам* «моргаць, мігаць». Міколка плаксіва шморгае носам і *клепае* бялёсымі вейкамі (Б. Сачанка. Стажок сена). Як у беларускай мове, так і ў балгарскай лексічнае значэнне слова рэалізуецца толькі ў спалучэнні з назоўнікамі вейкі, вочы. Параўн. бел. *клепае* векамі і балг. *клевам* с очи.

МАРКАЛЬ — балг. *мъркалец* «баран». Яўсей, чаго гэта адзін *маркаль* прыплёўся з пашы, а дзе астатнія авечкі? (Р. Сабаленка. Былое застаецца ў сэрцы). Улічваючы маргінальнае становішча лексемы ў славянскім арэале, на аснове беларуска-балгарскай структурнай адпаведнасці, можна рэканструяваць праслав. *мъркаль*, паралельнае *мыркаць*. Сюды ж можна аднесці сербахарв. *мркати* се, «спарвацца (аб авечках, козах)».

ПАЛІВАЧКА, адзначае БРС як «размоўнае», — балг. *поливачка* 'лейка (пасуда, з якой паліваюць)'. Добра было б, каб вы дасталі *палівачку* ды быццам расаду паліваць будзеце (Р. Сабаленка. Выпрабаванне сталасці).

ХУПАВЫ «лоўкі, прыгожы», *хупавасць* «лоўкасць, прыгажосць» — балг. *хубав* «прыгожы, добры», *хубост* «прыгажосць». На от зірні, які ён бравы ды *хупавы* (Р. Сабаленка. Незамужняя ўдава). Дык хто цябе возьме!.. Не бачыць (ні хто) ні твае маладое красы, ні тваёй *хупавасці* (Р. Сабаленка. Лора). Лексема была вядома старажытнарускай мове (Сразн., Матэрыялы..., III, 1422), зараз арэал яе распаўсюджання выходзіць за межы Усходняга Палесся.

II. Беларуска-сербахарвацкія лексічныя адпаведнасці.

БРЫДЗЕЦЬ «шчымець, зудзец» — сербахарв. *бридети* «сварбець, часацца». Твар аж гарэў, аж *брыдзеў* ад поту (Б. Сачанка. Дзік-бадзяга). Лексема засведчана і на паў-

ночнай частцы рускай моўнай тэрыторыі: брідить, несов., непер. «Об ощущении зуда от грязи, укусов насекомых». Псков., Твер.

ЗАПЕЧАК «прастора паміж сцяной і печчу» — сербахарв. запенак. На цвічку, у запечку, не было кажушка, якім я ўкрываўся ўночы... (Б. Сачанка. Антось Міхлік).

МАЛЬНЕ (малне) «ледзь, ледзь не, амаль» — сербахарв. малне «(ледзь не). ...А ты ж, кажуць, *мальне* не ўсё лета жыў тут?.. (Б. Сачанка. Апошнія і першыя).

НАПАЛ «(папалам, напалам» — сербахарв. напола (на поле). Нядбала выцер яго аб перад кашулі, дастаў з кішэні ножык-складанчык, разрэзаў гурок *напал*... (Б. Сачанка. Не, не ўсё роўна). Гэтае прыслоўе вядома многім гаворкам Беларусі і старабеларускай мове.

ШЧЭЛЕПЫ (сківіцы» суадносіцца з сербахарв. челўп. Схуднеў — адны *шчэлепы* тырчаць (І. Мележ. Людзі на балочце).

ЮРЛІЦЬ «насіцца, імчацца (па вадзе)», заюрліць «забегаць, замітусіцца», збліжаецца з сербахарв. јурити, «імчацца, несціся, бегаць». Тады па агародах, па завулках спрытна *юрлілі* лодкі — лодкі станавіліся самым неабходным транспартам (І. Мележ. Подых навальніцы). Пелюх амаль адразу ж адолеў разгубленасць і як перад найлепшым прыяцелем *заюрліў* перад Яўхімам (там жа).

III. Беларуска-балгарска-сербахарвацкія лексічныя адпаведнасці.

НАШЫНЕЦ «наш, тутэйшы, зямляк» супадае з балг. *нашенец*, сербахарв. *нашинац* «зямляк». Каб яны напрацаваліся, як *нашынец* у полі, то ім бы не закарцела швэндацца (Р. Сабаленка. Госць). Лексема была вядома таксама старабеларускай мове, знаходзіцца ў антанімічных адносінах з *вашынец* «ваш, жыхар іншай мясцовасці», ужывальным у палескіх гаворках.

ПЛЕЦІВА «вязь» — балг. плетиво (вязанне, вязаны выраб», сербахарв. *плетиво* «вязанне». Хмурна зірнуў ён на дзіўна лёгкія адсюль, з ажурным *плецівам*, паўдугі чыгуначнага моста... (І. Мележ. Дадому).

СУГЛОБ «сустаў, патаўшчэнне на суставах» — балг. сглоб «стык, злучэнне», сербахарв. зглоб «сустаў». ...Загад такі ёсць, сама ведаеш, вайна... — пачухаў *суглобамі* пальцаў патыліцу Цапок. (Б. Сачанка. Пакуль не развіднела).

Большасць з указаных слоўнікавых адпаведнасцей можна ахарактарызаваць як старажытныя лексічныя элементы праславянскай эпохі. Тоеснасьць беларуска-балгарскіх, беларуска-сербахарвацкіх лексем у фанетычных, словаўтваральна-марфалагічных, сэмантычных і ў многіх выпадках акцэнталагічных адносінах можа служыць яркім сведчаннем блізкіх сувязей часткі праславянскіх дыялектаў, агульных інавацый для даных моўных тэрыторый.

Р. І. КАРЛАУ
(Брэст)

ПРЫНЦЫПЫ АДБОРУ МАТЭРЫЯЛУ ДА РЭГІЯНАЛЬНАГА СЛОЎНІКА БРЭСТЧЫНЫ

1. У пасляваенныя гады пачалося ўзмоцненае вывучэнне скарбніц жывой беларускай народнай мовы. Шырокі размах набыло збіранне дыялектнай лексікі і выданне матэрыялаў і слоўнікаў асобных раёнаў, абласцей, групы гаворак. У гэтым удзельнічаюць не толькі моваведы, але і пісьменнікі, якія выкарыстоўваюць у сваіх мастацкіх творах невычэрпныя лексічныя скарбы жывой народнай мовы.

2. Разважанні пра тое, які павінен быць слоўнік — поўны, няпоўны (ці, як гавораць, дыферэнцыйны), — на нашу думку, не мае асабліва прынцыповага значэння, бо нельга вызначыць межы кожнага віду слоўніка. Жывая народная мова такая багатая, трапная, што яе цяжка ўключыць у самы дасканалы слоўнік. Пагэтаму любы слоўнік (малы, вялікі), які адлюстроўвае сапраўды рысы жывой беларускай народнай мовы, павінен успрымацца як выдатная падзея ў беларускім мовазнаўстве.

3. Лексіка Брэстчыны, асабліва такіх раёнаў, як Пінскі, Іванаўскі, Драгічынскі, Кобрынскі, Жабінкоўскі, Брэсцкі, Маларыцкі, Камянецкі, Столінскі, Лунінецкі, часткова Бярозаўскі, Пружанскі і Івацэвіцкі, мае сваю спецыфіку. Тут перакрываваліся розныя лексічныя пласты. Разам са словамі, характэрнымі толькі для гаворак Брэстчыны, сустракаецца шмат запазычанняў з украінскай, польскай моў; большасць іх адрозніваецца ад літаратурных эквівалентаў спецыфічным фанетычным афармленнем.

4. Не закранаючы пытання тлумачэння рэестравых слоў, методыкі падачы ілюстрацыйнага матэрыялу, спынім увагу на прынцыпах адбору матэрыялу для слоўніка Брэстчыны. На наш погляд, у слоўнік павінны быць уключаны наступныя разрады лексікі;

а) словы, якія адсутнічаюць у беларускай літаратурнай мове: *бікусы* — расольнік. Гаспадыня падала шчэ цёплыя бікусы (г. Столін), *пэкун* — кулік. Пэкун выводзіць сваіх дытэй у гнызді, якое робыць на болоты (Маларыцкі р-н, в. Забалоцце), *кардупель* — чалавек малога росту. Куды ты, кардупель, прэсься, ты ж ны достанеш (Драгічынскі р-н, в. Закляценне), *бовмаз* — брудны чалавек. Як тобі ў школу нэ стыдно іты гэтакому бовмазові (Бярозаўскі р-н, в. Кабакі);

б) словы, якія ў літаратурнай мове маюць зусім іншае значэнне: *квас* — боршч. Маці зварыла смачны квас (Лунінецкі р-н, вв. Мікашэвічы, Любаль), *кажушок* — шчупак. Паніслі мужчыны повне ведро кажушков (Столінскі р-н, в. Бор-Дубянец), *баба* — калодзеж з драўляным жураўлём. Каля бабы сабралася много людзей з вёдрамі (Пружанскі р-н, в. Шэйнічы), *барва* — ламачча. На граблю возэлэ пэсок і барву (Маларыцкі р-н, в. Арэхава), *дух* — паветра. Дух у хаты быв спэрты, дыхалосся цяжко (Маларыцкі р-н, в. Арэхава);

в) словы, якія маюць пераноснае значэнне не толькі ў літаратурнай мове, але і ў гаворках: *зубы* — карункі; матыка з вострымі зубамі. Дзяўчына спляла прыгожыя зубы (Лунінецкі р-н, в. Мікашэвічы). Трэба узеты зубы да паворушыты гретку (Драгічынскі р-н, в. Крамно);

г) словы, якія ў літаратурнай мове ўжываюцца ў экспрэсіўна-ацэнным, а ў гаворках у прамым значэнні: *морда* — твар. Морду бабы закрывала чорна хустка (Кобрынскі р-н, в. Кляцішна);

д) словы, у якіх на першы погляд можна было б бачыць суфіксальнае ўтварэнне формы жаночага роду ад мужчынскага, але з розным значэннем: *комір*, *комірка* — каўнер, кладоўка. Пошылы кохту без коміра (Маларыцкі р-н, в. Ляхаўцы». Іды ў комірку і набыры булок (Пінскі р-н, в. М-Вулька);

е) словы, якія ў гаворках абазначаюць адны і тыя ж прадметы, рэчы, з'явы, дзеянні, але гучаць па-рознаму. Так, для назвы «халадзец» у гаворках ужываюцца словы з роз-

ным фанетычным афармленнем або розныя словы: *квашыліна, квашылына, квашаніна, квашылна, квашона, драглі, юха, дрыгва, дрыжка*. Прынысы квашыліны, ужэ захулолі (Пружанскі р-н, в. Лушна). Мы наварылы квашылыны (Іванаўскі р-н, в. Гнеўчыца). Можэ паясі квашаніны (Столінскі р-н, в. Бор-Дубянец). На стіл подалы квашылну (Іванаўскі р-н, в. Юхнавічы). Квашона тожэ була на вісіллі (Драгічынскі р-н, в. Крамно). Тяжко холодыты драглі, колы на дворі тэпла погода (Маларыцкі р-н, в. Забалоцце). Ганна поставыла на стол міску юхі (Лунінецкі р-н, в. Лахаўка). Смачна ўдалася дрыгва (Івацэвіцкі р-н, в. Плехава). До стола подалі дрыжку (Столінскі р-н, в. Д-Гарадок). Для назвы «бэжэй кароўкі» ўжываюцца словы *бадрэк, бурінка, васіліца*. Бадрэчку, бадрэчку, скажэ мэні правдочку: чэ пань, чэ калода, чэ буда завтра погода (Маларыцкі р-н, в. Арэхава). Бурінка, бурінка, дэ муя стурінка (Камянецкі р-н, в. Бардзёўка). Хлопцу на руку сіла васіліца (Столінскі р-н, в. Кашара);

ж) словы, якія адрозніваюцца ад літаратурных складам фанем: *цвях* — цвік. У скрынцы ліжалі цвяхы (Маларыцкі р-н, в. Забалоцце), *багурок* — пагорак. На рівному полю був тілько адн багурок (Маларыцкі р-н, в. Арэхава). Асабліва гэта датычыць запазычаных слоў: *антобус* — аўтобус. Мы прыйіхалы антобусом (Брэсцкі р-н, в. Астрамечава).

М. М. КАРСАКОВА
(Гомель)

МІКРАТАПОНІМЫ ПЕТРЫКАЎШЧЫНЫ АНТРАПАНІМІЧНАГА ПАХОДЖАННЯ

Сярод мікратапонімаў Петрыкаўшчыны, утвораных ад уласных асабовых назваў (антрапонімаў), выразна вылучаюцца дзве асноўныя групы: 1) мікратапонімы ад уласных асабовых кананічных імён, 2) мікратапонімы, у аснове якіх ляжаць назвы апелятыўнага паходжання.

Першыя з прычыны абмежаванай колькасці кананічных імён, якія ў пераважнай большасці з'яўляюцца агульнавядомымі, можна аднесці да антрапанімічных, бо ў іх аснове выразна выступае імя ў поўнай афіцыйнай, размоўна-бытавой

або памяншальна-ласкальнай форме: *Арцёмы, Арцёмаўка, Арцёмшчына, Арцюхі, Арцюхоўшчына* і інш.

Больш складана вызначыць мікратапонімы, утвараючы ад антрапонімаў апелятыўнага паходжання: імён-мянушак і звязаных з імі прозвішчаў, бо ўтвараючая аснова іх супадае з апелятывамі: мікратапонім *Дуб* суадносіцца з аднайменным апелятывам, але мог утварыцца і ад такога ж антрапоніма. Аналагічнае ўтварэнне нагадвае распаўсюджанае ў старажытнасці супадзенне асабовых імён і мянушак з назвамі жывёл і раслін: звер *мядзведзь* і прозвішча *Мядзведзь*, дрэва *бязроза* і прозвішча *Бязроза*.

Нярэдка ўзнікненне прозвішчаў было звязана з рознымі народнымі вераваннямі і паданнямі: у жыхароў Палесся раней быў распаўсюджаны культ дуба, адсюль — прозвішча *Дуб*, пазней — *Дубаў* (сын Дуба); паводле культу казла ўтварылася прозвішча *Казёл*, затым — *Казлоў* (сын Казла).

Рашаючае значэнне пры размежаванні мікратапонімаў першай і другой групы мае фармантны аналіз. Адапелятыўныя мікратапонімы, як правіла, з'яўляюцца паўтарэннем апелятываў: яны ўтвораны ад іх семантычным шляхам і не маюць дадатковай суфіксацыі (*Кашэль, Ліпа, Карман, Бязроза*).

Ад антрапонімаў мікратапонімы ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў: *-іч-ы (-ыч-ы) — Кузьмічы; -овіч-ы (-евіч-ы) — Пятровічы; -онк-і (-ёнк-і) — Міхалёнкі; -іх-а (-ых-а) — Рыгорыха; -аў (-оў) — Іваноў; -ав-а (-ов-а) — Сямёнава; -ін (-ын) — Алесін; -шчын-а (-оўшчын-а, -аўшчын-а) — Несцяроўшчына; -ск — Нікольск.*

Асобную групу складаюць мікратапонімы з суфіксам *-аўк-а (-оўк-а)*. Яны ўтвараюцца як ад антрапонімаў, так і ад апелятываў. Ад антрапонімаў пры дапамозе суфікса *-аўк-а (-оўк-а)* узнікаюць мікратапонімы са значэннем прыналежнасці: *Пятроўка* — поле, якое калісьці належыла Пятру або яго сваякам. Складаны суфікс *-оўк-а* ўключае значэнне састаўляючых яго элементаў: *-оў* (прыналежнасць) і *-к-а* (субстантывацыя).

Адапелятыўныя мікратапонімы з суфіксам *-оўк-а (-аўк-а)* указваюць на характэрную прыкмету ўрочышча, што называецца каранёвай часткай мікратапоніма: *Бязрозаўка* — лес, дзе растуць бярозы; *Засасноўка* — поле за сасновым лесам і інш. Такім шляхам звычайна ўтвараюцца мікратапонімы ад назваў парод дрэў і іншай расліннасці. Але ад іх магчы-

мы і антрапонімы, на аснове якіх узніклі мікратапонімы з суфіксам -оўк-а. Таму пры наяўнасці назвы дрэва ці іншай расліны ў каранёвай частцы мікратапоніма можна меркаваць, што мікратапонім утварыўся ад антрапоніма або ад апелятыва ў залежнасці ад характару назвы і мясцовасці.

Мікратапонімы, якія судносяцца з апелятыўнымі назвамі розных прадметаў, адносяцца да ліку антрапанімічных: *Карман, Шляпа, Кішэня* — урочышчы, якія належалі калісьці ўладальнікам Карману, Шляпе, Кішэні.

Тое ж самае можна сказаць і адносна мікратапонімаў, якія па форме супадаюць з формай апелятываў назоўнага склону множнага ліку. Напрыклад, мікратапонімы *Бярозы, Ліпы* маглі ўзнікнуць як ад апелятываў бяроза, ліпа, так і ад антрапонімаў Бяроза, Ліпа.

Зусім іншая з'ява наглядаецца ў мікратапонімах *Ключы, Каўбасы, Насы*, у якіх апелятывы ключ, каўбаса, нос не былі характэрнай прыкметай урочышча, а таму і не маглі выкарыстоўвацца ў якасці лексічнай асновы для ўтварэння яго назвы.

Мікратапонімы антрапанімічнага паходжання на Петрыкаўшчыне з'яўляюцца менш устойлівымі, чым астатнія семантычныя групы. Гэтыя назвы даюць многа лексіка-семантычных варыянтаў, абумоўленых зменай уладальнікаў урочышч.

І. С. КОЗЫРАЎ

(Арол)

АБ СКЛАДАННІ СЛОЎНІКАЎ БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ГАВОРАК

1. Пытанні складання абласных слоўнікаў рускай мовы дастаткова шырока абмяркоўваліся. Ёсць доўгая і разнастайная практыка стварэння розных тыпаў такіх слоўнікаў. У вядомай ступені гэта можна сказаць і ў адносінах да беларускай мовы.

2. Якасць абласных слоўнікаў у многім вызначае поспех вырашэння цэлага раду лінгвістычных праблем. Да многіх аспектаў рэгіянальных слоўнікаў трэба прад'яўляць больш строгія патрабаванні, чым да слоўнікаў літаратурнай мовы. Так, напрыклад, недакладнасці ў тлумачэнні значэнняў дзя-

лектнага слова, як правіла, не могуць быць ліквідаваны зваротам да ілюстрацыйнага матэрыялу, у той час як чытач нарматыўнага слоўніка амаль заўсёды можа звярнуцца да шматлікіх крыніц і ўдакладніць значэнне. Вельмі часта адзіным, заслугоўваючым увагі каментатарам значэння і ўжывання дыялектнага слова, можа быць толькі той, ад каго запісана слова, зварот да якога амаль выключаны для чытача-даследчыка слоўніка. Усё гэта неабходна мець на ўвазе збіральнікам лексікі для абласнога слоўніка, быць вельмі ўважлівымі да рознага роду заўваг інфарматара, да аб'ёму і дакладнасці ілюстрацыйнага матэрыялу, клапаціцца хаця б аб дастатковасці кантэксту для акрэсленасці аб'ёму значэння тлумачальнага слова.

3. Пасля выхаду ў свет васьмі абласных слоўнікаў беларускіх народных гаворак (Мінска-Маладзечанскага, Полацка-Віцебскага, Магілёўскага, Гомельскага, Слуцка-Бабруйскага, Палескага, Гродзенскага, Брэсцка-Пінскага), якія ахопліваюць усю тэрыторыю БССР, бадай, самым цікавым будзе выявіць лексіку, якая супрацьпастаўляе гаворкі адна другой: агульнанародная лексіка ў асноўным вядома лінгвістам уж і цяпер, дубліраванне яе ў кожным з васьмі слоўнікаў акажацца ў асноўным своеасаблівымі выдаткамі вытворчасці. Каб не быў даследчык расчараваны непаўнотай уліку дыферэнцыяльнай лексікі, выпадковасцю звестак, неабходна ў працэсе збору матэрыялу практыкаваць абмен пералікам зарэгістраваных слоў для праверкі іх па ўсіх сямі астатніх тэрыторыях (відаць, абавязковая праверка павінна праводзіцца толькі ў апорных сёлах). Праверка дасць магчымасць выявіць так званыя нулявыя дыялектызмы, адлюстраванне, якіх у слоўніках не менш важна, чым станоўчых (гл.: Ф. П. Филин. О составлении диалектологических словарей славянских языков. — «Славянское языкознание. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов». М., 1963, стар. 330—331, 343). Зразумела, што тут гаварыць пра паўнату ўліку цяжка, але такую задачу неабходна ставіць і планамерна вырашаць.

4. Работа над складаннем слоўнікаў беларускіх народных гаворак не можа поўнасцю будавацца на асновах, выпрацаваных для складання слоўнікаў рускіх народных гаворак; яна мае спецыфіку. Так, напрыклад, збіральнік лексікі для беларускага рэгіянальнага слоўніка непазбежна сутыкаецца з двухмоўнасцю, а таму ў яго запісы могуць трапіць русіз-

мы, якія покуль што яшчэ не ўвайшлі ў лексіка-семантычную сістэму гаворкі, а таксама русізмы, якія з рознай глыбінёй укараніліся ў яе. Першыя, відаць, павінны адзначацца, а другія па магчымасці атрымліваць адпаведную характарыстыку рознай ступені верагоднасці. Найбольш каштоўныя (часцей адзіныя) звесткі аб аднясенні таго ці іншага слова да русізмаў, да тыпу русізмаў можна атрымаць толькі ў палявых умовах, збіраючы матэрыял; усё гэта справядліва ў адносінах запазычанняў, якія не перавышаюць некалькіх дзесяцігодзяў.

В. П. КРАСНЕЙ

(Мінск)

ТЭРМІНАЛАГІЧНЫЯ РЕГІЯНАЛІЗМЫ У БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ ПАЧАТКУ ХХ СТ.

Новая беларуская літаратурная мова ўзнікла на базе жывой народнай гаворкі. На гэтай агульнай аснове ў нейкай ступені акрэсліліся ў XIX ст. мастацка-белетрыстычны, грамадска-публіцыстычны і размоўна-бытавы стылі, хоць ярка выражаных адрозненняў у арганізацыі мовы яны яшчэ не мелі.

У пачатку ХХ ст. у сувязі з пашырэннем кнігадрукавання, са з'яўленнем легальнай беларускай прэсы, з выходам у свет асобных часопісаў, кніг і брашур навукова-папулярнага характару поруч з гэтымі стылямі пачалі складвацца своеасаблівыя формы і прыёмы навуковага выказвання, пачала фарміравацца беларуская навуковая тэрміналогія. На старонках тагачасных беларускіх выданняў друкаваліся матэрыялы і паведамленні на розныя навуковыя тэмы (гістарычныя, эканамічныя, сельскагаспадарчыя, мовазнаўчыя, літаратуразнаўчыя, астранамічныя, геаграфічныя, біялагічныя, медыцынскія і інш.), у сувязі з чым для намінацыі і дэфініцыі асобных паняццяў выкарыстоўваліся адпаведныя тэрміналагічныя адзінкі. Пры гэтым аўтары імкнуліся выкарыстаць выяўленчыя магчымасці беларускага слова і ў сваёй моўнай практыцы арыентаваліся на жывую народную гаворку. У выніку яны свядома ўводзілі ў сферу спецыяльнай камунікацыі асобныя рэгіяналізмы, надаючы ім функцыю тэрмінаў, напрыклад: Мейсцэ мае пекнае, бо раскінуўся між дзвюх рэк

— Дзвіны і Дзісенкі; апошня пры *сутоках* сваіх з Дзвіною хоць і мелкая, але тож шырокая рэка, а ў часе вясенных паводак падыймаецца часамі на сажэней пяць і залівае шырокі пас зямлі — больш *удолы*, на каторых пасяля такіх *растонаў* расьце пекная трава, бо зямліца ад гэтых *растонаў* здабрываецца ілам («Наша ніва», 1909). Тую сілу, каторая ў форме пяруноў зніштажае дабро і забівае людзей, чэлавека па *дротах* пусьціў асьветляць электрычныя лямпы, круціць машыны («Наша ніва», 1912). У працэсе моўнай практыкі такія словы, як правіла, не атрымлівалі пашырэння і выходзілі са сферы навуковага ўжывання.

Не замацоўваліся таксама ў складзе тэрміналагічнай лексікі вузкія дыялектызмы, якія выкарыстоўваліся пры апісальных канструкцыях і прыводзіліся ў дужках з аўтарскімі заўвагамі тыпу «назваюць месцамі», напрыклад: Калівы пустые, што не выдаюць насення, растуць летам і восеньню, а тые калівы, што выдаюць насення, з'яўляюцца вясной, як толькі сынег згоніць (назваюць іх мейсцамі *гігелямі*) і ўжо ў маі насьпеваюць («Саха»).

Значна часцей у якасці намінатыўна-тэрміналагічных адзінак ужываліся словы, якія не былі абмежаваны толькі асобнымі гаворкамі (хоць і не з'яўляліся агульнавядомымі), напрыклад: *Хвошч* (мейсцамі яго называюць скрыпам) расліна многалетняя, разрастаецца с каранёў («Саха»). Падобныя лексічныя рэгіяналізмы адпавядалі тэндэнцыям развіцця беларускай літаратурнай мовы і замацоўваліся ў складзе тэрміналогіі. Не выпадкова М. Гарэцкі ў 1914 годзе пісаў: «Увага! Калі ёсць гдзе у кутках Беларусі слова на вышэйшае («отвлеченное») паняцце. (Гродзеншч., лятуець — мечтатъ) ці добры тэхнічны тэрмін і т. д., каторых ніхай сабе йшчэ і ня ведаюць усе беларусы, дык іх варта увясьці у нашу літаратурную мову, чымся пазычаць у суседаў».

На жывую народную мову арыентаваліся пры выпрацоўцы нацыянальнай тэрміналогіі і члены Беларускай навукова-тэрміналагічнай камісіі, створанай у савецкі час. «Што датыча самога характару тэрміналогіі, то ў аснову яе браліся словы, існуючыя ў жывой народнай мове, як астача (остаток), хмызьняк (заросль), насенне (семена), паравальне (испарение) і г. д.», — адзначалася ў «Весніку НКА» (1921). Аднак пры аналізе такіх слоў у кожным канкрэтным выпадку неабходна вызначыць, з'яўляюцца яны агульнавядомымі, дыялектна абмежаванымі ці аўтарскімі неалагізмамі, утво-

ранымі на ўзор адпаведных слоў з тагачаснай жывой народнай гаворкі.

Увогуле пачатковы этап фарміравання беларускай навуковай тэрміналогіі характарызуецца тым, што ў якасці тэрмінаў у сферы спецыяльнай камунікацыі ўжываліся (наколькі гэта было магчыма) словы з гутарковай мовы, бо, як пісаў В. У. Вінаградаў, «усякая навука пачынае з вынікаў, здабытых мысленнем і мовай (рэчю) народа, і ў далейшым сваім развіцці не адрываецца ад народнай мовы».

В. А. КУПРЭНКА

(Мазыр)

НАРОДНАЯ ФРАЗЕАЛОГІЯ У ГАВОРКАХ МАЗЫРСКАГА ПАЛЕССЯ

Народная фразеалогія, асабліва дыялектная, выражае яркі нацыянальны характар нашай мовы і складае істотную частку яе багаццяў.

Пры вывучэнні фразеалагічнай сістэмы неабходна ўлічваць характар лексічнага саставу ўстойлівых спалучэнняў, якія з'яўляюцца агульнапашыранымі як у літаратурнай мове, так і ў народна-дыялектнай, а таксама словазлучэнні, пашыраныя на пэўнай тэрыторыі і якія належаць да ліку вузкадыялектных.

Сярод мясцовых фразеалагізмаў ёсць нямала зваротаў, якія цяжка вызначыць, дзе і калі яны ўзніклі. Вядома, што ў межах тэрыторыі фразеалагізмы могуць мець розны характар ужывання. Пераважная большасць іх характарызуецца экспрэсіўна-эмацыянальнай выразнасцю, вобразнасцю. Выкарыстанне ўстойлівых спалучэнняў у вуснай і пісьмовай формах беларускай мовы робіць яе ўзнёслай. Сярод фразеалагічных адзінак, занатаваных намі ў розных гаворках Мазырскага Палесся, выдзяляюцца ўстойлівыя спалучэнні, што вызначаюць адметную рысу ў характары ці паводзінах людзей. Лёгкадумнасць, балбатлівасць выражаецца на рознай палескай тэрыторыі фраземамі тыпу *лёгка на язык, доўгі язык, язык без касцей, языкаты*.

Фразеалагізмы *дастаць вантробы, цягнуць гізунты, шлуння вуцягнуць* — памучыць, адняць здароўе, рабіць непрыем-

насць пашыраны не ва ўсіх гаворках Мазырскага Палесся: у брагінскіх і хойніцкіх гаворках — *цягнуць гізунты*, у мазырскіх — *дастаць вантробы*, у лельчыцкіх — *шлунне вуцягнуць*.

Шырока бытуе ў народных гаворках і такое ўстойлівае словазлучэнне, як *свіныя галасы*. Гэта паняцце вельмі запозненага часу і ўжываецца са значэннем іроніі над працай няўмелых гаспадароў.

Вузкае тэрытарыяльнае пашырэнне, на наш погляд, маюць фраземы *канюком сядзець* — не сыходзіць з месца, *даць спольгу* — даць адпачыць, *май змаявай*, *галяк вугаліць* — знішчыць поўнасю, *дашчэнтую*, *збуту не даваць* — не даваць хвіліны спакою, турбаваць.

З вузкім тэрытарыяльным ужываннем выступае ўстойлівае спалучэнне *мукаць мучак*. У адным выпадку гэта пэўная мера пражы з лёну, у другім — іранічны выраз: нічога не рабіць, драмаць. Відавочна, гэта ўстарэлае словазлучэнне, а таму і сустракаецца ў паасобных гаворках Лельчыцкага раёна.

З экспрэсіўнай эмацыянальнай выразнасцю занатаваны намі фразеалагічныя выразы *жыво* — *два*, *мітальгам* — вельмі хутка.

З вышэй прыведзеных фразеалагічных выразаў пэўная частка вядома не толькі палескім гаворкам Гомельшчыны, а і іншай тэрыторыі Беларусі. Значнае месца займаюць фраземы, пашыраныя ў межах Мазырскага Палесся. Яны з'яўляюцца толькі невялікай часткай тых фразеалагічных адзінак, якія адлюстроўваюць разнастайныя жыццёвыя назіранні над побытам, паводзінамі і характарам людзей.

І. М. КУЧУК

(Мазыр)

КВАЛІФІКАЦЫЯ ЛЕКСІЧНЫХ МАТЭРЫЯЛАУ У ДЫАЛЕКТНЫМ СЛОЎНІКУ

1. За апошнія дзесяцігоддзе выдадзены многія каштоўныя рэгіянальныя слоўнікі, але прынцыпы ўкладання іх яшчэ дастаткова не распрацаваны. Тут разглядаюцца толькі некаторыя пытанні, якія выклікалі цяжкасць у аўтара гэтых

радкоў пры распрацоўцы лексічных матэрыялаў, сабраных у гаворках на тэрыторыі Лельчыцкага раёна.

2. Загалоўнае слова падаецца ў дыялектных слоўніках парознаму: у арфаграфічным напісанні, якім адлюстроўваюцца фанетычныя асаблівасці літаратурнай мовы, ці ў транскрыбіраваным запісе. З гэтых двух спосабаў першы разглядаецца як больш зручны, але ён прыводзіць да таго, што ў рэстравую частку слоўніка ўключаецца значная колькасць штучных слоў, а таму транскрыбіраваны запіс з'яўляецца найбольш рацыянальным пры падачы лексічных матэрыялаў у спрошчанай транскрыпцыі, што пацвярджаецца аналізам дыялектных слоўнікаў.

3. Без адлюстравання ў рэгіянальных слоўніках сінанімічных сувязей паміж дыялектнымі словамі немагчыма дастаткова поўна раскрыць іх семантычную структуру. З падачай у слоўніку сінонімаў звязана шмат складаных пытанняў. Каб вызначыць у сінанімічных групах адсылачнае слова, патрэбна ўлічваць, якое з іх пад уплывам літаратурнай мовы пранікае ў гаворкі, а якія знаходзяцца па-за межамі іх лексічнай сістэмы. Напрыклад, для абазначэння верхняй часткі фасада будынка ў гаворках ужываюцца адносна раўназначныя словы *защыт*, *ф'іцыйант*, *франтон*. З гэтых слоў апошняе няма падстаў уключыць у дыялектны слоўнік, а слова *«ф'іцыйант»* суправаджаецца паметай «малаўж.»; пры ім падаецца адсылка ад слова *«защыт»*.

Каб больш дыферэнцыравана адлюстраваць адносіны паміж словамі ў сінанімічным радзе, мэтазгодна суправаджаць сінонімы, якія адрозніваюцца адцэннямі агульнага для іх значэння, паметай «параўн.». Напрыклад, ад слова *л'ейа* падаецца адсылка параўн. да слова *дождз'*.

4. У залежнасці ад кантэксту адны і тыя ж дыялектызмы могуць выражаць розныя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні. Напрыклад, слова *дзеўка* ў беларускай літаратурнай мове ўспрымаецца як прастамоўнае, а ў гаворках яно нейтральнае; у супастаўленні з ім выдзяляецца экспрэсіўная форма *дз'авула*, якое ў розных сказах можа ўжывацца з дадатковымі адцэннямі знявагі, асуджэння і г. д. Зусім відавочна, што рэгістрацыя толькі аднаго стылістычнага адцення слова не адпавядае яго ролі ў гаворках. З улікам гэтага ў ілюстрацыйнай частцы артыкула мэтазгодна падаваць слова з рознымі засведчанымі стылістычнымі адцэннямі, а ў рэстравай суправаджаць яго паметай экспр. Напрыклад,

словам *соййак* у Лельчыцкім раёне ў прамым значэнні называецца падасінавік, а ў пераносным — нехайны, лянівы, слабы чалавек. У другім значэнні гэта слова суправаджаецца паметамі перан., экспр. і адсылаецца да нейтральнага *чэлов'эк*, якое ўжываецца ў значэнні 1) чалавек і 2) муж.

5. Значэнні некаторых слоў рэалізуюцца ў фразеалагічных і сінтаксічных сувязях, а таму адсутнасць у дыялектным слоўніку ўстойлівых зваротаў ці іх адрыў ад рээстравых слоў прыводзіць да таго, што адны словы беспадстаўна выключаюцца са слоўніка, а ў другіх фіксуюцца не ўсе іх значэнні. Напрыклад, слова *уз'ац'* ва ўстойлівых спалучэннях ужываецца ў значэнні: 1) *уз'ац'* у оборот — уздзейнічаць на каго-небудзь; 2) *уз'ац'* за *дурасц'* — рабіць што-небудзь неабдуманна; 3) *уз'ацаца водойу* — растаіць; 4) *уз'ац'* за *дочку* — удачарыць і г. д.

6. Інтэнсіўнае накапленне багатых і разнастайных дыялектных матэрыялаў дапамагае вызначыць найбольш эфектыўныя спосабы падачы лексічных адзінак у рэгіянальных слоўніках розных тыпаў.

І. Я. ЛЕПЕШАУ

(Гродна)

ТЫПЫ ДЫАЛЕКТНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ СЛОЎНІКАУ

1. У апошнія гады фразеалогія склалася як асобная лінгвістычная дысцыпліна, што займае, паводле Е. Д. Паліванава, у адносінах да лексікі тое самае становішча, якое сінтаксіс займае ў адносінах да марфалогіі. Фразеалагізмы як адзінкі не лексічнага, а фразеалагічнага моўнага ўзроўня павінны знаходзіць адлюстраванне ў асобных слоўніках — фразеалагічных. Гэта адносіцца і да фразеалагізмаў жывой народнай мовы, яе мясцовых гаворак. Дарэчы, славыты лексікограф І. Насовіч яшчэ 100 гадоў назад, калі пра фразеалогію як асобную навуку не магло быць і гутаркі, сабраныя ім словы змясціў у тлумачальным слоўніку, а выразы з цэласным значэннем — у слоўніку прыказак і прымавак.

2. Збіранне і навуковая сістэматызацыя фразеалагічнага матэрыялу жывой народнай мовы — адна з першачарговых

і неадкладных задач беларускага мовазнаўства. Яе вырашэнне наўрад ці можа быць паспяховым без шырокага ўдзелу выкладчыкаў і студэнтаў ВНУ. Вынікам працы ў гэтым кірунку стане поўны слоўнік народна-дыялектнай фразеалогіі.

3. Папярэднямі такога слоўніка, якія будуць мець самастойную навуковую каштоўнасць для моваведаў, этнографіаў, фалькларыстаў, сацыёлагаў, гісторыкаў, павінны стаць наступныя тыпы слоўнікаў:

а) слоўнік усёй фразеалогіі (дыялектнай і недыялектнай) пэўнай гаворкі (тыпу працы Г. Ф. Юрчанкі «І коціца і валіцца». Мн., 1972, у якой падаюцца фразеалагізмы з гаворкі Мсціслаўшчыны);

б) слоўнік усёй фразеалогіі некалькіх гаворак ці пэўнай падгрупы аднаго з дыялектаў (напрыклад, заходняй, усходняй, палескай падгрупы паўднёва-заходняга дыялекту); узорам такога слоўніка можа быць праца М. Федароўскага «Люд беларускі на Русі Літоўскай», т. IV. Варшава, 1935) — першы беларускі рэгіянальны слоўнік фразеалагізмаў, у якім найбольш поўна адлюстравана фразеалагічнае багацце Гродзеншчыны;

в) слоўнік усёй фразеалогіі пэўнага дыялекту (паўднёва-заходняга, паўночна-ўсходняга);

г) дыферэнцыяльна-дыялектны фразеалагічны слоўнік пэўнага дыялекту (куды ўключаюцца толькі фразеалагізмы-дыялектызмы пэўнага дыялекту, невядомыя другому дыялекту);

д) слоўнік дыялектнай фразеалогіі групы гаворак (або пэўнай падгрупы аднаго з дыялектаў) тыпу «Словаря фразеологизмов и иных устойчивых сочетаний русских говоров Сибири» Н. Т. Бухаравай і А. І. Фёдарова (Новосибирск, 1972);

е) слоўнік дыялектнай фразеалогіі адной гаворкі.

4. На нашу думку, няма падставы падаваць у дыялектным (лексічным) слоўніку побач са словамі фразеалагізмы, выносячы іх у загалоўкі слоўнікавых артыкулаў (як гэта знаходзім у «Краёвым слоўніку ўсходняй Магілёўшчыны» І. К. Бялькевіча; гл., напрыклад, *Адамава костка*, стар. 41) або змяшчаючы іх у канцы слоўнікавага артыкула за знакам ромба. Выключэнне можна і трэба зрабіць толькі для

так званых фразеалагічных злучэнняў, якія не маюць цэласнай семантыкі і ў якіх слова з фразеалагічна звязаным значэннем выступае заўсёдным спадарожнікам другога слова — самастойнай лексічнай адзінкі (гл., напрыклад, у «Дыялектным слоўніку» П. Сцяцко: *любівае мяса — паснае мяса; праўдзівы грыб*).

5. Калі ўкладальнік дыялектнага (лексічнага) слоўніка мае ў сваім распараджэнні сабраны ім фразеалагічны матэрыял, то яго лепш за ўсё падаваць як дадатак да слоўніка пад загалоўкам «Дыялектныя прыказкі і ўласна фразеалагізмы». Найбольшую каштоўнасць будуць мець: а) арыгінальныя фразеалагізмы, якія раней нікім не фіксаваліся, б) дыялектныя варыянты агульнанародных фразеалагізмаў, в) выслоўі, якія семантычна адрозніваюцца ад агульнанародных (гл., напрыклад, *даць дыхту, наставиць рогі* ў «Слоўніку беларускай народнай фразеалогіі» Е. С. Мяцельскай і Я. М. Камароўскага) або маюць іншую, чым у літаратурнай мове, сінтаксічную сувязь са словамі кантэксту (гл., напрыклад, у гэтым слоўніку *да трох не гавары* каму пры літаратурнай *норме да трох не гавары* з кім). Няма патрэбы ўключаць у дыялектныя слоўнікі (у дадатак агульнавядомыя фразеалагізмы, якія даўно сталі літаратурнымі, напрыклад, агульнаславянскае «вадзіць за нос»).

6. Фразеалагізмы не толькі ў спецыяльных — фразеалагічных, але і ў дыялектных (лексічных) слоўніках (у дадатку) тлумачацца, ілюструюцца прыкладамі-цытатамі з жывой народнай мовы (пажадана, каб прыклады паказвалі, які арэал дыялектнага фразеалагізма). Выслоўі, якія маюць абмежаванні ў сінтаксічнай сувязі з кантэкстам, павінны мець паказанні на такія сувязі (напр., *горла не прасыхае ў каго*). Паколькі першаснай функцыяй большасці фразеалагізмаў з'яўляецца не намінацыя, а ацэнка рэальнасці, то такія фразеалагізмы суправаджаюцца адпаведнай стылістычнай паметай.

7. У нас ужо ёсць некалькі слоўнікаў народна-дыялектнай фразеалогіі (І. Насовіча, Е. Раманава, Е. Ляцкага, М. Федароўскага, Ф. Янкоўскага і інш.). Таму для хутчэйшага і найбольш поўнага выяўлення фразеалагічнага багацця беларускага народа найбольшую вартасць мелі б невялікія падборкі арыгінальных выслоўяў, якіх раней не было ў навуковым і літаратурным ужытку.

Д. А. ЛЯВОНЧАНКА

(Гомель)

СЕМАНТЫЧНАЕ АСВАЕННЕ ЛЕКСІКІ РУСКАЙ МОВЫ Ў БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ГАВОРКАХ

Руская і беларуская мовы маюць даўгія трывалыя моўныя ўзаемасувязі, абумоўленыя не толькі тэрытарыяльным суседствам абодвух брацкіх народаў, але і агульным паходжаннем іх моў з адной і той жа крыніцы, блізкасцю культуры, грамадска-эканамічных адносін на працягу доўгага часу. Па гэтай прычыне ў беларускай мове існуюць многія разнастайныя тэматычныя пласты лексікі рускай мовы, якія не працяглі істотных структурных і семантычных змен на беларускай глебе.

Асабліва многа такіх слоў бытуе ў народна-гутарковым асяроддзі на рознай тэрыторыі Беларусі. Напрыклад, звычайнымі ў пераважнай большасці беларускіх тэрытарыяльных дыялектаў з'яўляюцца словы рускай мовы тыпу *обычай, воздух, вучыцель, дажа, дасада, кірніч, крыша, наследства, пагода, рубаха, скварэц, скот, судзьба, туча, урэмя* і інш.

Акрамя таго, у беларускіх народных гаворках захаваліся некаторыя словы (формы) старажытнарускай мовы, якія ўспрымаюцца на ўсходняй славяншчыне наогул як устарэлыя і маларазумелыя лексічныя адзінкі. Характэрна, што паасобныя з іх не змянілі сваёй семантыкі ад глыбокай старажытнасці да нашага часу: *верва* «вяроўка», *весь* «вёска», *глаголаць* «гаварыць», *длонь* «далонь», *ланіты* «шчокі», *радліць* «раць», *ратаваць* «ваяваць», *цвердзь* «суша», *цьма* «мноства» і інш.

Сярод лексікі рускай мовы, што ўжываецца ў беларускіх народных гаворках, асобнае месца займаюць словы, якія парознаму змянілі сваю семантыку ў параўнанні з мовай-крыніцай.

Адны з іх ужываюцца на беларускай тэрыторыі ў некалькі відазмененых значэннях у параўнанні са значэннем іх у рускай мове: *дварэц* «катух», *пазор* «выгляд», *пазорна* «прыгожа», *пахаць* «сеяць», *снаха* «дзяўчына», *строіць* «рамантаваць» і інш.

Другія словы рускай мовы звучылі ў беларускіх народных гаворках свае першапачатковыя значэнні: *пастыр* «пастух»,

свет «світанне», спасенне «дапамога», язычнік «пляткар» і інш.

Трэцюю групу складаюць словы рускай мовы, якія ў народным беларускім асяроддзі пашыралі значэнні і ўспрымаюцца ў нас як найбольш абагуленыя лексічныя адзінкі: *вуй*, *стрый* «дзядзька наогул», *тараваты* «добры».

Нарэшце, некаторыя словы рускай мовы ўжываюцца на тэрыторыі Беларусі ў зусім іншых значэннях, чым у рускай мове: *басяк* «басаногі», *паліраваць* «вучыць», *паліроўка* «вучэнне», *пашня* «збожжа, зерне», *шчодрасць* «скупасць».

Такім чынам, семантычнае асваенне лексікі рускай мовы ў беларускіх народных гаворках адбываецца не толькі ў плане іх прамой структурнай і семантычнай адаптацыі, але і ў плане звужэння або пашырэння і нават процілеглай семантыкі мовы-крыніцы.

Усё гэта сведчыць аб тым, што ў гістарычным развіцці беларускай мовы наглядаюцца як агульныя працэсы з рускай мовай, так і свае спецыфічныя заканамернасці, па якіх яна ў літаратурнай і народна-размоўнай формах адрозніваецца ад іншых усходнеславянскіх і іншых славянскіх моў у структурных і семантычных адносінах, захоўваючы пры гэтым адметную нацыянальную спецыфіку.

З. А. ЛЯКСУЦІНА

(Гомель)

ДА ПРАБЛЕМЫ ўЗАЕМАДЗЕЯННЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ І ТЭРЫТАРЫЯЛЬНЫХ ДЫЯЛЕКТАў (СІСТЭМА НОРМ І ДЫЯЛЕКТЫ)

Вывучэнне структуры беларускай літаратурнай мовы ва ўзаемадзеянні з тэрытарыяльнымі дыялектамі на сучасным этапе не задавальняецца, на нашу думку, толькі якасным апісаннем рознаўзроўневых кампанентаў, а патрабуе ўстаўлення колькасных суадносін паміж імі.

Агульнавядома, што кожная мова (апрача беспісьмовай) існуе ў дзвюх формах — літаратурнай і дыялектнай, якія заўсёды выступаюць як непадзельнае цэлае, як дыялектычнае адзінства. Фарміраванне нацыянальнай літаратурнай мовы адбываецца адначасова з фарміраваннем нацыі на ас-

нове пэўнага дыялекту ці дыялектных масіваў. Тэрыторыя такога дыялекту звычайна адыгрывае найважнейшую палітычную, эканамічную і культурную ролю ў жыцці народа, а яго структура найбольш поўна выяўляе важнейшыя агульнанародныя асаблівасці. На ўсіх узроўнях літаратурная мова побач з агульнанароднымі ўвасабляе таксама і дыялектныя па паходжанню элементы. Гэта, відавочна, і вызначае тую аснову, на якой фарміравалася сістэма літаратурнай мовы. Але ў гэтым фарміраванні прымаюць удзел і іншыя гаворкі. Таму вельмі цікавымі з'яўляюцца назіранні над узаемаадносінамі элементаў розных гаворак і літаратурнай мовы, асабліва ў галіне формазмянення назоўнікаў беларускай мовы.

Параўнанне тэрытарыяльнай пашыранасці гэтых форм і норм літаратурнай мовы паказвае пэўную заканамернасць залежнасці паміж імі. Там, дзе форма ў колькасных адносінах пераважае, яна стала замацоўваецца як літаратурная норма. Напрыклад, форма на -е з чаргаваннем заднеязычных са свісцячымі ў давальным і месным склонах назоўнікаў жаночага роду ў літаратурнай мове не зазнае парушэнняў нормы, што тлумачыцца найбольшай пашыранасцю яе ў дыялектнай мове (нага—назе—на назе). Іншыя формы адзначаюцца толькі на паўночным усходзе і паўднёвым захадзе (нага — наге — на наге; нога — нозі — на нозі). Аналагічная з'ява наглядаецца і сярод назоўнікаў жаночага роду з цвёрдай асновай і з асновай на к у назоўніках мужчынскага роду: хата — хаце — у хаце; сук — суку — на суку.

У літаратурнай мове суіснуюць дублетныя формы на -ой (-ёй), -ай (-яй) і -ою (-ею), -аю (-яю), якія маюць прыблізна аднолькавае пашырэнне на тэрыторыі Беларусі ў творным склоне назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку (сцяной — сцяною, хатай — хатаю).

Такое ж пашырэнне форм адзначаецца пры разнабоі ў літаратурнай мове. Формаўжыванне назоўнікаў мужчынскага роду з асновай на г, х у месным склоне адзіночнага ліку характарызуецца непазсядоўнасцю: на лузе, на лугу; у кажусе, у кажуху. У дыялектнай мове пашырэнне адной і другой формы ў колькасных адносінах аднолькавае. Пры нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы дыскусійным было (і застаецца) формаўжыванне ў месным склоне адушаўлёных назоўнікаў адзіночнага ліку з цвёрдай асновай (аб

сыну, сыне; пры брату, браце). Дыялектныя даныя даюць разгадку гэтай дыскусіі: формы на -е і -у суіснуюць як паралельныя амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі (апрача поўдня Брэсцкай вобласці), але ў сярэднебеларускіх гаворках, якія сталі асновай фарміравання беларускай літаратурнай мовы, некалькі пераважае форма на -е.

Праваднікамі тых ці іншых форм у літаратурную мову з'яўляюцца пісьменнікі, у творах якіх прыкметна адлюстравана іх родная гаворка. Таму ў якасці нормы часам замацоўваецца форма, не ўласцівая таму дыялекту, на аснове якога складваецца літаратурная мова (параўн. формы давальнага і меснага склонаў множнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду: валом, на валох; у лясох; валам, на валах; у лясах). Але тут поруч з адзначаным уплывам дзейнічаюць і іншыя моўныя фактары (аналогія, уніфікацыя і г. д.).

Пашыранасць формы ў дыялектнай мове можа прывесці да змены літаратурнай нормы. Прыкладам у гэтых адносінах могуць служыць формы назоўнікаў з канчаткамі -оў (-аў), -еў (-яў) у родным склоне множнага ліку. Пад уплывам дыялектных форм у літаратурнай мове ўсё большая колькасць назоўнікаў набывае канчаткі -аў (-яў): салдатаў, вербаў, соснаў, арцеляў, печавы, балотаў, гнёздаў.

Такім чынам, без уліку дыялектных асаблівасцей нельга вырашыць праблему нармалізацыі літаратурнай мовы, бо «народная мова ёсць корань і аснова, адкуль чэрпае свае сокi і чым абнаўляецца мова літаратурная». (Я. Карскі).

В. А. ЛЯШЧЫНСКАЯ

(Гомель)

СУФІКСАЛЬНАЕ УТВАРЭННЕ АТРЫБУТЫВНЫХ НАЗВАЎ АСОБ МУЖЧЫНСКАГА ПОЛУ У БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ГАВОРКАХ

Пры разглядзе пытання суфіксальнага ўтварэння атрыбутыўных назваў асоб мужчынскага полу выяўлена, што, акрамя атрыбутыўных назоўнікаў, якія належаць да лексічнага складу літаратурнай мовы, і назоўнікаў, якія адзначаны ў творах мастацкай літаратуры, але яшчэ не сталі нормай, значную колькасць дэрыватаў складаюць атрыбутыўныя назоўнікі ў народных гаворках (сабрана звыш 200 слоў).

Для ўтварэння атрыбутыўных назваў асоб мужчынскага полу ў народных гаворках выкарыстоўваюцца тыя ж словаўтваральныя сродкі, што і ў літаратурнай мове: -ак (-як), -ік (-ык), -нік, -шчык (-чык), -альнік, -ан (-ян), -ень, -ун (-юн), -ец (-эц, -ац), -анец, -ач (-яч) і інш. Параўн.: *глушак* «глухі чалавек» (БРС) і *тупак* «нядбайны да навукі» — ад асноў прыметнікаў *глухі*, *тупы* пры дапамозе суфікса -ак-. Няма чаго з тым тупаком гоўсаць, за кнігі бярыся (Матэрыялы для слоўніка).

Аднак для ўтварэння атрыбутыўных назваў асоб мужчынскага полу ў народных гаворках ужываюцца суфіксы, нехарактэрныя для дэрывацыі атрыбутыўных назоўнікаў у літаратурнай мове. Напрыклад, сустракаецца шэраг атрыбутыўных назоўнікаў з суфіксам -ай (яй), якія бытуюць у розных гаворках Беларусі: на Магілёўшчыне — *быглай* «гультай, абібок» (Бялькевіч), *карантай* «нізкі ростам» (Насовіч), на Зэльвеншчыне — *валачай* «валацуга; бадзяга» (Сцяцко), на Чэрвеньшчыне — *гаталяй* «гультай» (Шатэрнік), на Віцебшчыне — *кабалдай* «перарослы, вялікаўзрастковы» (Каспяровіч).

Некаторыя суфіксы, характэрныя для дэрывацыі атрыбутыўных назоўнікаў у літаратурнай мове і народных гаворках, у апошніх даюць значна большую колькасць утварэнняў. Напрыклад, з суфіксам -ей (-эй, -дзеі) адзначана 23 дэрываты, аднак толькі 6 з'яўляюцца прыналежнасцю вуснай літаратурнай мовы, 2 зафіксаваны ў творах мастацкай літаратуры, а 15 слоў належаць народным гаворкам. Акрамя таго, словы літаратурнай мовы абмежаваны стылёва, напрыклад: *грамацей*, разм. уст. «дастаткова граматы чалавек» (БРС). Назоўнікі, зафіксаваныя ў мастацкай літаратуры, відаць, таксама з'яўляюцца дыялектнымі па паходжанню ці новатворамі аўтараў, параўн. дыялектнае *махалей* «хлус»: Хваціла ў цябе вума етыкуму мыхалею паверыць (Юрчанка); *чыкільдзей* «дурань»: Ідзі, ідзі, чыкільдзей, дужа мне ахвота гаварыць з табой, з дурніцаю (М. Лынькоў. На чырвоных лядах).

Пры дэрывацыі атрыбутыўных назваў асоб мужчынскага полу ў народных гаворках выкарыстоўваюцца асновы розных часцін мовы, карацей, выкарыстоўваюцца тыя ж мадэлі, што і ў літаратурнай мове. Напрыклад, у літаратурнай мове найбольшая колькасць атрыбутыўных назваў з суфіксам -ак

(-як) утворана ад асноў прыметнікаў. Гэта ж заўважаецца і ў народных гаворках.

У народных гаворках больш паслядоўна захоўваецца семантычная суадноснасць дэрыватаў з іх утваральнымі асновамі, напрыклад: *праціўны—праціўнік* (Каспяровіч), *ненаедны — ненаеднік* (Янкоўскі), *зьяваць—зьявак* (Бялькевіч).

Некаторыя атрыбутыўныя назвы асоб мужчынскага полу, зафіксаваныя ў літаратурнай мове і народных гаворках, адзначаюцца значэннямі. Параўн.: у літаратурнай мове *басяк* — «прадстаўнік дэкласаваных слаёў горада ці вёскі, люмпенпралетарый» (БРС), у Каспяровіча — яшчэ «басаногі»; *падлыжнік*, разм. «нагаворшчык, даносчык» (БРС), у Насовіча — «ліслівец, падлізнік»; *разлезлік*, разм. «размазня, слізняк» (БРС), у Сцяцко — «плакса».

У беларускіх народных гаворках атрыбутыўныя назвы асоб мужчынскага полу складаюць даволі пашыраны пласт лексікі. Для іх утварэння выкарыстоўваюцца суфіксы, вядомыя літаратурнай мове і характэрныя толькі для народных гаворак. Некаторыя дэрываты ў народных гаворках маюць іншыя значэнні, чым у літаратурнай мове.

Г. М. МАЛАЖАЙ

(Брэст)

ЭМАЦЫЯНАЛЬНА-АЦЭНАЧНЫЯ НАЗВЫ АСОБЫ У ГАВОРКАХ БРЭСТЧЫНЫ І ІХ МЕСЦА У РЭГІЯНАЛЬНЫМ СЛОЎНІКУ

1. Характэрная асаблівасць дыялектнай лексікі — наяўнасць значнай колькасці эмацыянальна-ацэначных слоў, у тым ліку асабовых назваў. У брэсцкіх гаворках вылучаюцца шматлікія развітыя сінанімічныя рады лексем, што ўжываюцца як ацэначныя назвы асобы. Так, са значэннем «нехайная жанчына» выкарыстоўваюцца словы *бараханчыха*: *Зном бараханчыха* по сьлі ходыць ны убрана (Іванаўскі р-н, в. Карсынь); *данда*: Шчо б вытэ побачылы шчо в данды в хаты робыцца (Іванаўскі р-н, в. Карсынь); *драпаста*: Дід завжды крычыць на драпасту, што б мыла діты (Іванаўскі р-н, в. Страмец); *зёпа*: Світ ны бачыв такэі зёпы: прыбраты в хаты ны можэ (Іванаўскі р-н, в. Юхнавічы); *кэца*: От кэца наварыла як поросятам (Драгічынскі р-н, в. Ласінцы); *кыця*:

Покры хліб кыця замысыла, повдшыкі тіста роскыдала (Брэсцкі р-н, в. Матыкалы); *лахудра*: Хіба тая лахудра догледзь хату? (Кобрынскі р-н, в. Корчыцы); *ныкэча*: У ныкэчы ек робота, так і мова: усё нычыста (Іванаўскі р-н, в. Карсынь); *ныхлюя*: Вона така ныхлюя, шо за дэнь ны замытэ хаты (Брэсцкі р-н, в. Кустын); *рэшэтяха*: Чо тут руссілась тая рэшэтяха? (Драгічынскі р-н, в. Гаравіца).

2. У ацэначных словах такога тыпу звычайныя наміна-тыўныя значэнні спалучаюцца з указаннем на пэўныя адметныя якасці асобы: *скыбыха* — скупая жанчына: Хто гэтыі скыбыхы ны знае. Ныма чога і просыты, ны дасць (Іванаўскі р-н, в. Карсынь); *швэндало* — чалавек, які ходзіць без пэўнай мэты: Куды вжэ, швэндало, пуліз? (Брэсцкі р-н, в. Прылукі); *мохнявка* — непаваротлівы, нязграбны чалавек: Мохнявка робыць, як мокрое горыць (Брэсцкі р-н, в. Кустын).

3. У залежнасці ад спецыфікі значэння словы, якія пэўным чынам характарызуюць асобу, умоўна можна падзяліць на дзве асноўныя групы:

а) якасна-ацэначныя словы, што спалучаюць указанне на меру, ступень уласцівай чалавеку прыметы (звычайна сталай) і нязначную эмацыянальную афарбоўку: *гойман* — высокі дужы чалавек. Гойман стаяв под окном і бачыв, шо робіцца в хаты (Драгічынскі р-н, в. Ласінцы); *походюрка* — жанчына, якая любіць хадзіць па хатах без справы: Ідэ вжэ тая походюрка, сядэ і просыдыць повдня (Брэсцкі р-н, в. Кустын);

б) эмацыянальна-ацэначныя словы з выразнай дадатнай або адмоўнай характарыстыкай асобы, для якіх характэрна эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка: *сміончык* — вясёлы, жартаўлівы чалавек. Покрычтэ сміончыка сюды, він ко-го хоч розвысылыць (Іванаўскі р-н, в. Карсынь); *морхлек* — худы, зморшчаны чалавек. Хоть батько і брыгадир, а сына вызымував нычога, бач, якіый морхлек (Іванаўскі р-н, в. Страмец).

4. Словы першай і другой груп павінны знайсці адпаведнае месца ў рэгіянальным слоўніку Брэстчыны. Аднак неабходна мець на ўвезе, што сярод матэрыялаў будучь сустратца словы, утвораныя ў выніку індывідуальнай моўнай творчасці (звычайна шляхам пераносу значэння) і невядомыя шырокаму колу носьбітаў гаворкі: *куропатка* — прыгожая нізкаватая жанчына. Куропатка побігла в магазін (Дра-

гічынскі р-н, в. Ласінцы); *подсвынкі* — падлеткі. Вжэ і под-свынкі ходзяць за дівкамы (Іванаўскі р-н, в. Страмец); *лупініна* — ганарысты хлопец, які нядаўна ўладкаваўся ў горадзе на працу. А ты лобач на гэту лупініну, ужэ ні гаворыць по-своёму (Бярозаўскі р-н, в. Нарутавічы). Слова такога тыпу павінны быць добра правераны і толькі тады, калі стане відавочна, што яны вядомы больш-менш шырокаму колу людзей, могуць быць уключаны ў слоўнік.

5. Асаблівай увагі патрабуе распрацоўка слоўнікавых артыкулаў з эмацыянальна-ацэначнай назвай. Найбольшую цяжкасць выклікаюць прыцыпы падачы стылістычных памет. Назіранні даюць магчымасць сцвярджаць, што назвы першай групы ў гаворках у залежнасці ад кантэксту ўжываюцца з розным стылістычным адценнем, таму многія з іх мэтазгодна падаваць зусім без памет (у БРС-62 сярод літаратурных слоў ацэначныя назвы маюць паметы разм. і ці абл.). Слова ж другой групы павінны абавязкова мець стылістычныя паметы: *порохнек*. Зняважл. Стары чалавек. Ныхай молодыі шлы б на высіле самы, не, то шчэ і порошок лізэ за імы (Іванаўскі р-н, в. Страмец); *розумака*. Іран. Чалавек, які імкнецца падкрэсліць, што ён разумны. Ой, які ж він розумака, всіх вучыць (Брэсцкі р-н, в. Кустын).

В. І. МАРОЗАУ

(Гродна)

ШТО МЫ ЗБІРАЕМ У ГАВОРКАХ ГРОДЗЕНШЧЫНЫ

1. Гаворкі Гродзеншчыны багатыя дыялектнымі асаблівацямі, асабліва дыялектнай лексікай. У гэтых гаворках ня-мала паланізмаў, што з'яўляецца вынікам непасрэднага тэ-рытарыяльнага кантактавання і даўняга ўзаемаўплыву дзвюх суседніх моў, асабліва ў час знаходжання Беларусі ў складзе Польскай дзяржавы. Лексікон беларускіх гаворак актыўна папаўняецца словамі, словаформамі і іншымі з'ява-мі з рускай мовы. Літуанізмы і некаторыя словаўтваральныя марфемы літоўскай мовы прыжыліся ў пэўнай частцы тапо-німаў Гродзенскай вобласці, а ў асяроддзі агульных імён — з'ява даволі рэдкая нават у суседніх з Літвой раёнах.

2. Дыялектызмы, паланізмы і русізмы гаворак Гродзен-шчыны па суадносінах з агульнаўжывальнымі (літаратурны-

мі) нормаі беларускай мовы дзеляцца на структурныя тыпы: лексічныя, фразеалагічныя, семантычныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, фанетычныя, акцэнталагічныя і сінтаксічныя.

3. Наглядна ўсе вышэйназваныя кваліфікуемыя моўныя з'явы з гаворак Гродзеншчыны і ілюстрацыйны матэрыял да іх можна паказаць на наступнай схеме (у дужках падаюцца беларускія літаратурныя адпаведнікі).

Моўна - этымалагічны характар Структурны тып	Дыялектызмы	Паланізмы	Русізмы
Лексічныя	дрэўнік (лесаліпка), верхавісты (высокі), выцбульвацца (задавацца)	брунта (ворчык), пюрнік (пенал), цвічыць (навучаць)	прядсядацель (старшыня), аддыхаць (адпачываць), тожа (таксама)
Семантычныя	ключ (кроква), фармальны (вельмі добры), спрагчыся (здружыцца)	самаход (аўтамашына)	час (гадзіна)
Словаўтваральныя	кругаля (вакол, кругом), шыцімяш (будзешшыць), малей (менш)	габэлек (гэблік)	вочарадзь (чарга)
Марфалагічныя	валяюцца (валяюцца), купя (купіць), стаі (стой)	трактарысты (трактарыст) пасталэ (пасталы), ён мусі (ён мусіць)	цялята (цяляты)
Фанетычныя	вяёрка (вавёрка), хвасоля (фасоля), вун, вын, гын (вунь)	мэнка (мука), мыдла (мыла), цвек (цвік)	есць (ёсць)

Акцэнталагічныя	подушка (падуш-ка), квашыніна (квашаніна), кішаня (кішэня)	цэнтнеры (цэнтнеры) даўна (даўно)	на зямлю (на зямлю), высака (высока)
Фразеалагічныя	прышчыкнуць (прышчыкнуць) языка (замаўчаць)	мала-веля (чуць-чуць, збольшага)	зламаць сабе шыю (скруціць сабе галаву), распускаць горла (драць глотку)
Сінтаксічныя	вучыць дзеці (вучыць дзяцей) згубіць ключа (згубіць ключ)	Ён стараннай працай заслужыў на гэтую ўзнагароду (...заслужыў гэтую ўзнагароду)	зайдзі за мной (зайдзі па мяне)

4. У колькасных адносінах вышэйназваныя разрады неагульнаўжывальнай лексікі і словазлучэнняў розныя. Найбольш часта ў гаворках сустракаюцца лексічныя, семантычныя, словаўтваральныя, марфалагічныя, фанетычныя і акцэнталагічныя дыялектызмы, лексічныя, марфалагічныя і фанетычныя паланізмы, а таксама лексічныя русізмы. Сінтаксічныя дыялектызмы, акцэнталагічныя паланізмы, акцэнталагічныя і фразеалагічныя русізмы сустракаюцца на Гродзеншчыне значна радзей. Астатнія групы нешматлікія.

5. Асобныя складаныя словы-паланізмы і іх беларускія адпаведнікі ўтварыліся ад адных і тых жа асноў, якія аб'ядналіся ў адно слова ў розным парадку. Напрыклад, на Гродзеншчыне шырока бытуе паланізм *дзісь* (*дзісей*), утвораны са спалучэння «дзень сей». Наш сінонім сёння (*сягоння*) — ад «сего дня». Малараспаўсюджаны ў Прыняманні паланізм *ламеглува* (*ламеглуфка*) утварыўся ад «ламаць галаву». Адназначнае ўсходнеславянскае слова *галаваломка* — вынік зліцця тых жа двух слоў, толькі ў адваротным парадку.

Мясцовая лексіка і асаблівасці гаворак Гродзеншчыны, як і іншых гаворак, дапамагаюць пацвердзіць многія гістарычныя і сучасныя законы мовы, з'яўляюцца добрым матэрыялам для пэўных лінгвістычных заключэнняў.

Е. С. МЯЦЕЛЬСКАЯ

(Мінск)

РОЛЯ ДАНЫХ СУЧАСНЫХ НАРОДНЫХ ГАВОРАК ДЛЯ ГІСТОРЫІ МОВЫ

1. Дыялекты і гаворкі з'яўляюцца адгалінаваннямі мовы, і, не зважаючы на іх іншы раз значную стракатасць, усе яны ўрэшце-рэшт звычайна ўзніклі з адной моўнай крыніцы, з адной моўнай стыхіі. Аднак розныя, а часам адны і тыя моўныя з'явы ў розных рэгіёнах у выніку лінгвістычных і нелінгвістычных фактараў развіваюцца або відазмяняюцца нераўнамерна, з рознай інтэнсіўнасцю і не заўсёды ў аднолькавых ці тоесных напрамках. Бывае так, што дыялектная з'ява ў адным дыялекце досыць інтэнсіўна развіваецца і значна відазмяняе свой знешні выгляд, а ў другім яе развіццё па пэўных прычынах затрымліваецца, і з'ява працягвае жыць у сваім першапачатковым стане. Так сталася з праславянскім пачатковым *a*, якое, не ўскладніўшыся ётам, дайшло да нашых дзён. Напр., Дужкі такія гнутыя на шыю валу давалі, *аром* такі, паімаяш, кладзецца наварху, занозы затыкаям па шыі вала. Грубейшая шыя, *аром* гэты большы, меньшая шыя, меньшы *аром*, ба есцьлі вяліка дужка, дзярэцца на сьпіну *аром*, а есцьлі правільную дужку дасі, добра ён сядзіць (в. Залужжа Старадарожскага р-на, запіс 1971 г.).

У сувязі з нераўнамернасцю развіцця моўных з'яў тэрытарыяльныя дыялекты захоўваюць рысы, уласцівыя розным этапам гістарычнага развіцця — пачатковыя, завяршаючыя або прамежкавыя формы. У розных гаворках якасць і колькасць рэліктавых з'яў розная. Зразумела, што для гістарычнай граматыкі каштоўны матэрыял у першую чаргу даюць тыя дыялекты (гаворкі), якія ў параўнанні з іншымі дыялектамі затрымаліся ў сваім развіцці, адсталі ад развіцця літаратурнай мовы і захавалі традыцыйныя элементы. Як правіла, архаічнымі найчасцей з'яўляюцца ўскраінныя дыялекты, якія з пэўным спазненнем зазнаюць тыя інавацыйныя працэсы, якія адбываюцца ў цэнтральных дыялектах мовы. У дачыненні да беларускай мовы такімі архаічнымі гаворкамі з'яўляюцца палескія.

2. Рэліктавымі з'явамі асабліва багата фанетыка паўднёва-заходніх беларускіх гаворак. Так, асобным гаворкам поў-

дня Беларусі характэрны галосныя неаднароднага ўтварэння — дыфтонгі *іе, уо*. У агульнай эвалюцыі агульнаславянскіх *е, о* да сучасных адкрытых *е, о* дыфтонгі з'яўляюцца прамежкавымі ступенямі. Гэты факт аказваецца вельмі важным пры ўзнаўленні фанетычных змяненняў і змены фаналагічнай сістэмы дыялектнай мовы.

Некаторыя паўднёвыя гаворкі захоўваюць спалучэнні губных зычных з ётам: *сьійут, зробіена, оттопйенае* (молоко), *кормйат* (Бярозаўскі р-н) і шмат іншых фанетычных з'яў.

3. Нямала адрозненняў у марфалогіі дыялектнай мовы з'яўляецца вынікам таго, што ў адных гаворках Беларусі захаваліся рэліктавыя формы, тады як у іншых развіліся інавацыі, якія па пэўных прычынах не змаглі ахапіць усёй беларускай моўнай тэрыторыі ці пашырыліся на ёй не ў аднолькавай меры.

Архаічныя формы трапляюцца ва ўсіх лексіка-граматычных класах слоў. Напр., назоўнікі жаночага і ніякага роду захоўваюць формы парнага ліку ў спалучэнні з лічэбнікамі два, дзве, абодва, абедзве, а таксама тры, чатыры: *дзьве зіме, абедзьве калясе, тры слове*. Не атрымаў канчатковага завяршэння працэс замены форм клічнага склону формамі назоўніка. У паўднёвых гаворках клічная форма ўжываецца ў аднолькавай функцыі з назоўным да апошняга часу: *Маня, а Маня, будэш істы? Манё, ты глухая? Устань, Галё, устань, Галюська, устань, Галачка* (Ботава Пінскага р-на).

Рэліктавымі з'яўляюцца дробавыя лічэбнікі *пайдруга, пайтраця, пайчацьвярта, пайпята* і інш., што ўжываюцца ў некаторых гаворках Гродзенскай і Брэсцкай абласцей.

4. Дыялектныя асаблівасці ў сінтаксісе такія ж шматлікія і разнастайныя, як і ў іншых узроўнях мовы. Аднак выяўленне дыялектнай разнастайнасці ў сінтаксісе — справа будучыні, паколькі гісторыка-дыялекталагічныя даследаванні ў гэтай галіне знаходзяцца ў зародкавым стане.

Пры дзейніку, выражаным зборнымі назоўнікамі або назоўнікамі, якія значэнне зборнасці набываюць у кантэксте, выказнік стаіць у множным ліку: *Маладзеш зьбіраліса ў ха-ту й гулялі* (клубаў жа ні было), *зьбіраліся ў музыканта ў хаця і гулялі* (Залужжа Старадарожскага р-на). *Уся чэ-лядзь абедаюць* (Пруды Стаўбцоўскага р-на).

Пашыраным з'яўляецца ўжыванне безасабовых сказаў, галоўны член якіх выражаны безасабова-прэдыкатыўным

словам *нада* з назоўнікам у форме назоўнага склону: *Атвёртка нада, ізалента нада*, а ў мяне німа іх. Прасеця алектрыка плітку наладзіць (Бяларучы Лагойскага р-на).

Паасобным беларускім гаворкам вядомы таксама архаічныя канструкцыі складаназлучаных сказаў бяззлучнікавага злучэння тыпу: Па дарозе яны сустрэлі яшчэ шмат людзей, ішлі шукаць шчасця (Валеўка Навагрудскага р-на).

5. Супастаўленне даных дыялекталогіі з данымі пісьмовых помнікаў дазволіць высветліць шляхі развіцця нашай мовы з часоў сівое мінуўшчыны да нашых дзён.

Тэарэтычнае значэнне дыялекталогіі далёка не абмяжоўваецца толькі важнасцю яе фактаў для гісторыі мовы. У гаворках эвалюцыя асобных моўных з'яў можа апераджаць аналагічнае развіццё гэтых жа моўных з'яў у тых дыялектах, што ляглі ў аснову літаратурнай мовы. У такіх выпадках на падставе даных дыялекталогіі можна прадбачыць магчымае развіццё некаторых элементаў літаратурнай мовы ў будучым.

А. К. МАЛЮК

(Мазыр)

НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ ўЗАЕМАСУВЯЗІ РЭГІЯНАЛЬНАЙ МОВЫ З МОВАЙ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Пытанне ўзаемасувязі рэгіянальнай мовы з мовай мастацкай літаратуры з'яўляецца надзвычай складаным і малядаследаваным у беларускім мовазнаўстве.

Мова беларускай мастацкай літаратуры ўключае ў свой структурны склад не толькі літаратурныя нормы як аснову, але і разнастайныя пласты дыялектнай лексікі. Тэрытарыяльныя гаворкі цесна звязаны не толькі з мовай мастацкай літаратуры, але і з літаратурнай мовай, паколькі апошняя развілася на іх аснове.

Разглядаючы ўзаемадзеянне рэгіянальнай мовы з мовай мастацкай літаратуры, неабходна ўлічваць пэўныя сінхронны, дыяхронны або сінхронна-дыяхронны зрэзы.

Дыялектная мова ў канве мастацкіх твораў падпарадкоўваецца не толькі графічным, але па сутнасці і арфаграфіч-

ным нормам літаратурнай мовы. Па гэтай прычыне некаторыя лексічныя, фанетычныя, арфаэпічныя, акцэнталагічныя і іншыя дыялектныя асаблівасці губляюцца ў кантэксце пісьмовай мовы. Напрыклад, цяжка вызначыць націск асобных дыялектызмаў, характар вымаўлення некаторых гукаў і г. д.

Вызначэнне дыялектызмаў у мове мастацкай літаратуры магчыма шляхам параўнання нарматыўных паказчыкаў літаратурнага слова са спецыфічнымі прыметамі дыялектнай лексемы.

З улікам пэўных дыферэнцыяльных прымет (а імі могуць быць гукавое афармленне слова, значэнне, націск, марфалагічныя мясцовыя рысы і г. д.) можна вылучыць наступныя групы дыялектызмаў: уласна лексічныя, этнаграфічныя, семантычныя, фанетычныя, граматычныя і словаўтваральныя.

Уласна лексічныя дыялектызмы маюць адпаведныя словы-сінонімы ў літаратурнай мове: *груба*—печка, *мач*—вілы, *тайка*—сяброўка.

Этнаграфічныя дыялектызмы называюць бытавыя і гаспадарчыя прадметы пэўнай мясцовасці. Такія словы тлумачацца ў літаратурнай мове апісальна: *крэйка* — верхняя частка страхі, *кратнік* — прыстасаванне на сцяне для посуду, *сялюк* — сельскі жыхар.

Семантычныя дыялектызмы маюць аднолькавае гукавое афармленне са словамі літаратурнай мовы, але адрозніваюцца ад апошніх значэннем: *рубель*—жэрдка, якой уціскаюць сена ці салому на возе; грашовая адзінка; *тавар*—свойская рагатая жывёла; прадукт працы, які мае пэўную вартасць.

Фанетычныя дыялектызмы не супадаюць сваім гукавым складам з адпаведнымі словамі літаратурнай мовы: *гэнны*—гэты, *кухаль* — куваль, *хунт*—фунт.

Граматычныя дыялектызмы могуць адрознівацца ад слоў літаратурнай мовы пэўнымі асаблівасцямі, характэрнымі для рэгіянальнай мовы: *грабель* — граблі (адрозненне ў ліку), *рукаў* — рукаво (адрозненне ў родзе), у *вірох* — у вірах (розныя склонавыя формы).

Словаўтваральныя дыялектызмы характарызуюцца спецыфічнымі словаўтваральнымі і формаўтваральнымі сродкамі: *абярэмак* — бярэмак, *вішаннік* — вішняк, *цяпера*—ця-

пер. Сярод названых груп можна вылучаць, напрыклад, фразеалагічныя, акцэнталагічныя, арфаэпічныя і сінтаксічныя дыялектызмы.

Ужыванне дыялектызмаў у мове беларускай мастацкай літаратуры, як правіла, размежавана: звычайна аўтарская мова характарызуецца этнаграфічнымі дыялектызмамі; у мове персанажаў, у няўласна-простай мове, пры апісанні побыту, звычаяў, заняткаў людзей пераважаюць фанетычныя, граматычныя і іншыя дыялектызмы.

Сувязь рэгіянальнай мовы з мовай мастацкай літаратуры даволі складаная, а іншы раз і супярэчлівая, што тлумачыцца спецыфікай і характарам самой дыялектнай мовы.

А. А. ПАРУКАЎ

(Гомель)

ВАЖНЕЙШЫЯ АРФАГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ НЕПЕРАКЛАДНЫХ ВЫДАННЯЎ СКАРЫНЫ

Скарына зрабіў даволі значны крок у развіцці старабеларускай арфаграфічнай сістэмы пачатку XVI ст. Гэта знайшло сваё адлюстраванне не толькі ў перакладных, але нават неперакладных скарынінскіх выданнях. Яркім узорам у гэтых адносінах з'яўляецца «Псалтыр», выдадзены ў Празе (1517), а затым — у Вільні (1525). Гэта яскрава відаць з параўнання адзначаных скарынінскіх выданняў з аднайменным старарускім выданнем 1543 г.

Адной са спецыфічных арфаграфічных рыс скарынінскіх выданняў з'яўляецца змяшэнне ва ўжыванні літар *яць* і *е*. Гэта хаатычнасць у адносінах указаных літар грунтуецца на тым, што пад уплывам жывой народнай мовы гукавое значэнне *яць* і *е* збліжаецца да поўнага супадзення. Адзначаны працэс паскараецца яшчэ і цяжкасцю ў запамінанні правіл іх правапісу. У адрозненне ад старарускага тэкста «Псалтыра» ў Скарыны наглядаецца, з аднаго боку, наяўнасць літары *е* замест *яць*, з другога — ужыванне *яць* на месцы *е*. Такі разнабой ва ўжыванні літар *яць* і *е* выразна заўважаецца пры параўнанні напісання адных і тых жа слоў у розных выданнях «Псалтыра».

Замест літары *яць*, адлюстраванай у маскоўскім выданні, у скарынінскіх пішацца *е: во мраце, вѣскоре* (1517) — *во мраце, воскоре* (1525) — *вѣ мрацѢ, вѣскорѢ* (1543). У пражскім выданні часцей наглядаецца ўжыванне літары *яць* у некаторых словах, чым у віленскім і маскоўскім выданнях: *правѣднаго* (1517) — *праведнаго* (1525) — *праведнаго* (1543). У скарынінскіх выданнях не наглядаецца паслядоўнасці ва ўжыванні літар *яць* і *е*. У колькасных адносінах напісанні з *е* ў віленскім выданні «Псалтыра» значна пераважаюць пражскае выданне. Для віленскага выдання характэрна параднальна невялікая колькасць форм з *яць* пераважна ў словах агульнаславянскага паходжання тыпу *доколѢ, вовѢкъ, а* таксама ў займенніках *мнѢ, тобѢ* паралельна з *доколе, вовекѢ, мне, тебе*. Такое змяшэнне літар сведчыць аб супадзенні ў вымаўленні *яць* і *е* ў адным гучу *е*, а таксама аб адсутнасці сталых графіка-арфаграфічных норм старабеларускай мовы. У адносінах выданняў Скарыны можна канстатаваць наяўнасць варыянтных норм ва ўжыванні *яць* і *е*.

Другая даволі прыкметная асаблівасць арфаграфіі выданняў скарынінскага «Псалтыра» — замена ь на о ў прыстаўках (прыназоўніках) *вѣз-, сѣ-* у становішчы перад збегам зычных. У абодвух выданнях Скарыны даволі выразна выступаюць арфаграфічныя рысы старабеларускай мовы. Так, тут часта замест ь пішацца о ў прыстаўцы *вѣз-*. Рэфлексацыя ь у о набліжаецца ў Скарыны да варыянтнай арфаграфічнай нормы. Колькасць слоў з прыстаўкай у форме *вѣз-* у скарынінскіх выданнях «Псалтыра» абмежавана. Што датычыць дзеясловаў і аддзеяслоўных форм, то ў іх выключна ўжываецца прыстаўка *воз-*. Аднайменнае маскоўскае выданне ва ўсіх выпадках адлюстроўвае прыстаўку *вѣз-*: *возрадуются, возгорится, воздахѢ* (1517, 1525) — *вѣзрадуются, вѣзгорится, воздахѢ* (1543). Ва ўжыванні прыстаўкі *сѣ-* выяўляюцца некалькі іншыя заканамернасці. У пражскім выданні «Псалтыра» Скарына больш паслядоўна прытрымліваўся кніжнаславянскіх арфаграфічных традыцый, а ў віленскім, наадварот, наглядаецца частая замена ь на о. Маскоўскае выданне ў словах гэтага тыпу паслядоўна захоўвае напісанне прыстаўкі *сѣ-*: *сѣтворилѢ, сѣкрушиши* (1517) — *сотворилѢ, сокрушиши* (1525) — *сѣтворилѢ, сѣкрушиши* (1543). Аналагічная з'ява наглядаецца і ва ўжыванні прыназоўнікаў *сѣ, вѣ* у становішчы перад збегам зычных: *сѣ*

трепетомъ, въ притчу (1517) — *со трепетомъ, во притчу* (1525) — *съ трепетомъ, въ притчахъ* (1543). Тое ж самае можна сказаць і пра праваці прыназоўніка *въ* перад словамі, якія не пачынаюцца збегам зычных і нават у становішчы перад пачатковымі галоснымі. Але ў пражскім выданні падобныя напісанні складаюць нязначную колькасць, а ў віленскім сустракаюцца часцей пры адпаведнасці прыназоўніка *въ* у маскоўскім выданні: *въ земли, во адЪ* (1517) — *во земли, во адЪ* (1525) — *въ земли, въ адЪ* (1543).

Адсутнічае заканамернасць ва ўжыванні спалучэнняў, *ги, ки, хи і гы, кы, хы*. У пераважнай большасці выпадкаў Скарына, як і маскоўскія выдаўцы «Псалтыра», карыстаўся традыцыйнымі формамі спалучэння заднеязычных, за выключэннем віленскага выдання, дзе паралельна з *гы, кы, хы* ўжываюцца таксама *ги, ки, хи*. Гэта сведчыць аб тым, што Скарына непаслядоўна парушаў кніжнаславянскія традыцыі ў карысць жывога беларускага вымаўлення: *ногы, источники, похытитъ* (1517) — *ноги, источники, похитить* (1525 — *ногы, источники, похытитъ* (1543).

Цвёрдасць шыпячых больш-менш паслядоўна адлюстравана ў віленскім выданні «Псалтыра». Што датычыць пражскага выдання, то ў ім, як і маскоўскім, пераважаюць напісанні мяккіх шыпячых: *нашь, мечъ, жилищъ* (1517) — *нашъ, мечъ, жилищъ* (1525) — *нашь, мечъ, жилищъ* (1543).

Звяртае на сябе ўвагу і такая асаблівасць арфаграфіі скарынінскіх выданняў у параўнанні з маскоўскім, як зацвярдзенне заднеязычных і губных гукаў у канцы слова: *праведникъ, врагъ, ихъ, царевъ, имъ,* (1517, 1525) — *праведникъ, врагъ, ихъ, царевъ, имъ* (1543).

Адзначаныя важнейшыя рысы арфаграфічнай сістэмы перакладных выданняў Скарыны ў параўнальным плане з аднайменнымі старарускімі выданнямі сведчаць пра яе неўнармаванасць у жанры рэлігійнай літаратуры пачатку XVI ст. Пры гэтым заўважаецца, што кніжнаславянскія традыцыі Скарына нярэдка парушаў, замяняючы іх арфаграфічнымі сродкамі тагачаснай беларускай літаратурна-пісьмовай мовы, але ажыццяўляў гэта непаслядоўна, хоць і ў большай меры, чым у старарускай пісьменнасці рэлігійнага зместу.

М. А. ПАЎЛЕНКА

(Мінск)

ВАРЫЯНТЫ-СІНОНІМЫ НАЗОЎНІКАЎ ГРОДЗЕНШЧЫНЫ

1. Інтэнсіўная работа па складанню рэгіянальных слоўнікаў беларускай мовы, якая шырока ажыццяўляецца цяпер намаганнямі беларускіх дыялектолагаў, спрыяе не толькі плённым лексікалагічным даследаванням, але і садзейнічае больш глыбокаму вывучэнню дыялектных словаўтваральных працэсаў, дапамагае выяўленню агульных тэндэнцый у станаўленні і развіцці словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы наогул. І гэта не выпадкова, паколькі ў дыялектных слоўніках звычайна падаецца найбольш выразная лакальна абмежаваная лексіка таго ці іншага моўнага арэалу, якая дае магчымасць з дастатковай верагоднасцю ўстанавіць своеасаблівасці словаўтваральнай мікраструктуры.

2. Сярод шматлікіх пытанняў дыялектнага словаўтварэння, якія прыцягваюць увагу дэрыватологаў, праблема словаўтварэння займае не апошняе месца, у выніку чаго ўзнікаюць варыянты-сінонімы. Словаўтваральныя варыянты-сінонімы аб'ядноўваюцца ў варыянтныя рады, якія налічваюць два і больш кампанентаў (*трусіха-труска, хлапчак-хлапчук-хлапчання-хлапчыско, сернікі-серніцы-серчыкі*).

3. Паколькі дыялектолагі імкнуцца даць цэласнае апісанне лексікі, гэта значыць, уявіць яе як «адзінае (рэальнае моўнае ўсведамленне пэўнага чалавечага калектыву ў пэўны момант» (Л. Ул. Шчэрба), большасць рэгіянальных слоўнікаў (у тым ліку і «Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці» Т. Ф. Сцяшковіч) звычайна пагадваюць сабой звод усіх слоў, што ўжываюцца на тэрыторыі таго ці іншага моўнага арэалу. Яны ўключаюць агульнанародныя і лакальна абмежаваныя словы. У сувязі з гэтым варыянтныя рады могуць быць двух відаў: а) рады, членамі якіх з'яўляюцца толькі словы, лакальна абмежаваныя па свайму ўжыванню, гэта значыць, уласна дыялектныя словаўтваральныя варыянты-сінонімы (*лабач* (бязрогі) — *лабуша, кіта* (вязанка абмалочанай саломы) — *кітка*); б) варыянтныя рады сімбіёзнага тыпу, калі адзін кампанент з'яўляецца словам агульнараспаўсюджаным (літаратурным), а другі — адзінкай дыялектнай (*быстрыня-быстра, жывёла-жывіна*).

4. Словаўтваральныя варыянты-сінонімы пазоўнікаў, прадстаўленыя ў «Матэрыялах...» Т. Ф. Сцяшковіч, утвараліся рознымі шляхамі. Тут можна вызначыць:

а) словы, утвараныя рознымі суфіксамі: -ак/алк (*вешак-вешалка*), -ак/к (*касынак-касынка*), -ак/-іц (*ранак-раніца*), -ак/іе (*падворак-падвор'е*), ак/-ык (*турчак (насякомае)-турчык*), -ак/-нік (*трысценак-трысценнік*), -ак/-ук/-ан/-ыск (*хлапчак--хлапчук-хлапчаня-хлапчыско*), -ак/-ух (*паскрэбак-паскрэбуха*), -ак/-ыч (*падпасак-падпасыч*), -ава/-іх (*братавая-браціха*), -ан/-к (*бляхан (бідон)-бляшка*), -ар/-нік (*крамар-крамнік*), -ар/-ух (*свінар-свінух*), -арнік/-інец (*свінарнік-свінінец*), -арнік/-оўе (*кустарнік-кустоўе*), -ач/-як (*гарлач-гарляк*), -ач/-уш (*лабач (бязрогая карова)-лабуша*), -ашк/-янк (*дзеравяшкі-дзеравянкі*), -в/-к (*лётва (адтуліна ў вуллі, лётка)*), -еннік/-ец (*касеннік-касец*), -енне/-нік (*маркавенне-маркоўнік*), -ень/-нік (*злыдзень-злыднік*), -ец/-ок (*стралец (паляўнічы)-стралок*), -ец/-нік (*разумец-разумнік*), -іп/іск (*гарохавіны-гарохавіско*), -іц/-к (*гаршковаіца (ануча, якой вымаюць з печы гаршкі)-гаршковаіца*), -іх/-іц (*ласіха-ласіца*), -іх/-к (*трусіха-труска*), -іх/-ш (*прадсядацельха-прадсядацельша*), -ішч/-іск (*гаўсянішча-гаўсяніско*), -ішч/-ін (*логавішча-логавіна*), -к/-н (*насыпка--насыпня*), -к/-ачк (*падбіўка-падбівачка*), -нік/-н (*гаўчарнік-гаўчарня*), -нік/-шчык (*паромнік-паромшык*), -нік/-ніц/-чыкі (*сернікі-серніцы-серчыкі*), -н/-ніц (*падваротня-падваротніца*) і інш.

б) словаўтваральныя варыянты-сінонімы, якія адрозніваюцца адсутнасцю-наяўнасцю суфіксаў -ак, -ака, -б, -ель, -ін, -ын, -нік, -ык, -ушк, -іц, -ок, -ак/-ка, -ах, -оўк, -няк, -ар і інш. (*ступень-ступеньяк, гуз-гузака, гура-гурба, жураў-журавель, яма-яміна, лужа-лужына, камінар-камінарнік, кош-кошык, мянта-мянтушка, свінакроп-свінакропніца, матуз-матузок, рамон-рамонак-рамонка, пэйсы-пэйсахі, спранжына-спранжыноўка, хмыз-хмызняк, швэда (світэр)-швэдар і інш.*);

в) словаўтваральныя варыянты-сінонімы, утвараныя прэфіксамі варыянтнага паходжання пал-/палу- (*палмісак-палумісак*).

5. У межах словаўтваральных варыянтных радоў варыянты-сінонімы неаднолькавыя па сваёй семантыцы. Адно з іх, семантычна тоесныя, утвараюць дублетныя варыянтныя рады (*трапільніца-трапальшыца-трапанніца*). Такіх утварэнняў пераважная большасць у аналізуемай крыніцы. Другія семантычна адрозніваюцца паміж сабой, складаючы

недублетныя варыянтныя рады (*ладыш* — 1. Гладыш, 2. Цэментаваная труба ў калодзежы і *ладышка* — толькі ў знач. 1. Гладыш).

Далейшае вывучэнне словаўтваральных варыянтаў-сінонімаў паводле дыялектных матэрыялаў можа ісці як па лініі паглыблення даследаванняў у межах аднаго рэгіёна, так і ў напрамку супастаўлення з іншымі тэрытарыяльнымі арэаламі ці беларускай мовы наогул.

М. В. ПЕТРЫКЕВІЧ

(Гродна)

ДЫЯЛЕКТНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ДЗЕЯСЛОУНЫХ ФОРМ У БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗКАХ

Зборнікі беларускіх прыказак даюць вельмі багаты матэрыял для вывучэння дыялектных асаблівасцей розных гаворак на тэрыторыі Беларусі. Маюцца на ўвазе зборнікі тых збіральных прыказак, якія запісы прыказак імкнуліся зрабіць блізкімі да іх вымаўлення: Я. Чачота, П. Шпілеўскага, У. Дыбоўскага, Е. Ляцкага, М. Федароўскага, І. Насовіча, а таксама кніг Е. Тышкевіча, Е. Раманава і П. Шэйна. Дакладныя запісы вымаўлення прыказак зроблены таксама многімі сучаснымі даследчыкамі асаблівасцей беларускіх гаворак. Такія запісы знаходзім у кнізе Т. Ф. Сцяшковіч «Гаворкі Ваўкавыскага раёна» (Гродна, 1959), «Матэрыялах для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак» пад рэдакцыяй М. А. Жыдовіч (Мінск, 1962) і ў некаторых іншых працах.

Прыказкі, сабраныя пералічанымі збіральнікамі фальклору і даследчыкамі асаблівасцей беларускіх гаворак, выразна адлюстроўваюць шматлікія рысы паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялектаў беларускай мовы, а таксама сярэднебеларускіх гаворак, таму што яны запісваліся ў розных кутках Беларусі.

На матэрыяле прыказак можна прасачыць наступныя рысы дзеяслоўных форм, уласцівыя паўночна-ўсходняму дыялекту:

1) ненаціскны канчатак -уць (-юць) у форме 3-й асобы множнага ліку дзеясловаў II спражэння: калі *просюць* за стол, то ня лезь на стол (Ляцкі); Не да парасят, калі сьвін-

ню *смалюць* (Тышкевіч); *Добраго сабаку на привязи дзер-
жуць* (Насовіч);

2) наяўнасць -ць у формах 3-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў I спражэння: *Доўг ни равець, а спаць не даець* (Шэйн); *Кали весной запеець* удод, тагды сей боб (Шпі-
леўскі);

3) націскны тэматычны галосны -е- перад -ць у формах 3-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў I спражэння і ненаціскны галосны -и- ў гэтых жа формах: *Бог захоча и з рук аднимиць* (Ляцкі); *На то каваль шчыпцы маіць, каб рук ни папёк (там жа); Дарма пець, горло дзерець* (Насовіч); *Живый наживець* (там жа);

4) суфікс -ючы ў дзееспрыслоўях, утвораных ад дзеясловаў II-га спражэння: *Матка падзёрла пазуху, носючы* дзеткам, а дзетки — ад маткі (Ляцкі);

5) скарачаны суфікс у форме інфінітыва: *Збожже бездушно, да душу нашу кормиць, а само есць не просиць* (Насовіч); *Красць* ня штука, а схаваць канцы наука (Ляцкі);

6) зваротныя дзеясловы і дзееспрыслоўі на -сь-: *Барыс — за саху бярысь* (Ляцкі); *Взявшись* за гуж, не кажы, што не дуж (Насовіч).

Паўднёва-заходняму дыялекту ўласцівы наступныя спецыфічныя рысы:

1) ужыванне інфінітыўнага суфікса -ці пасля асновы на галосны: *Кроў не вада, разліці* шкада (Дыбоўскі); *Захочэ Бог даці, найдзе кім прыслаці* (Федароўскі);

2) розныя варыянты зваротнай часціцы: а) -се: *Як пасьцелешсе, так і выснішсе* (Чачот); *Б'емсе, сварэмсе*, сваго берагу *дзержэмсе* (Федароўскі); б) -са: *З нямой ні згаворысса* (Сцяшковіч); в) -сё: *Як ні наўчыў дзіцяці калі месціласё ў паперок лавы, то ўдоўж і пачынаць нечаго* (Федароўскі);

3) у запісах М. Федароўскага, якія зроблены ў асноўным на тэрыторыі паўднёва-заходняга дыялекту, назіраюцца дзеяслоўныя формы на *цьсе* і *ца*: *Пакуль адну дзіру зала-таеш, то другая зробіцьсе; Абы добра гадзіна, то найдзецса* радзіна;

4) ужыванне сінтэтычнай формы будучага часу, якая ўтварылася шляхам зрастання дапаможнага дзеяслова *имаць* (имати) з інфінітывам асноўнага дзеяслова: *Ні пакланіўшысе і казьяка ні мецьмеш* (Федароўскі); *Ні забудляйсе верацяном, бо з каня падацьмеш* (там жа);

5) ужыванне аналітычнай формы будучага часу, якая ўтвараецца шляхам спалучэння асабовай формы ад дзеяслова мець і інфінітыва: Што то гаварыць, што ні *мае быць* (Федароўскі); Хто *мае* суседку ў хату *пусьціць*, то ніхай лепей барану на том месцы паставіць;

6) ужыванне форм *ест* і *е* замест ёсць: Калі *ест* гной, то будзя і лой (Дыбоўскі); І на чорта *е* рада (Федароўскі).

Як вядома, сярэднебеларускія гаворкі заключаюць у сабе многія рысы паўночна-ўсходняга і паўднёва-заходняга дыялектаў. Так, многім сярэднебеларускім гаворкам, як і гаворкам паўночна-ўсходняга дыялекту, уласціва такая рыса, як неадрозніванне ненаціскных канчаткаў 3-й асобы множнага ліку дзеясловаў I і II спражэнняў: У адным мяшке два каты ня *ўседзюць* (Ляцкі); І людзі ні *памогуць*, калі Бог ні паможа (там жа). З другога боку, яны захоўваюць рысы, агульныя з паўднёва-заходнімі гаворкамі, напрыклад, ужыванне інфінітыўнага суфікса -ці пасля асновы на галосны: Што ж тут *таргаваці*, калі няма чым *аддаці* (Ляцкі). Акрамя гэтага, сярэднебеларускім гаворкам уласцівы і свае спецыфічныя рысы, напрыклад, ужыванне формы на -а ў 3-й асобе адзіночнага ліку дзеясловаў II спражэння з ненаціскным канчаткам: Калі гаспадар у гнаі *ходзя*, тады ў яго хлеб *родзя* (Ляцкі); Белая зямля ні *народзя* пшана (там жа).

Адзначаныя намi дыялектныя асаблівасці дзеяслоўных форм у складзе беларускіх прыказак паказваюць, што прыказкі з'яўляюцца багатай крыніцай для вывучэння дыялектных асаблівасцей беларускіх гаворак.

А. А. СТАНКЕВИЧ
(Гомель)

СЕМАНТЫЧНАЕ АСВАЕННЕ ЛЕКСІКІ ГРЭКА- ЛАЦІНСКАГА ПАХОДЖАННЯ У НАРОДНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Народная мова, у параўнанні з літаратурнай мовай, захоўвае менш лексічных рэсурсаў іншамоўнага паходжання. Прыняўшы ў свой склад запазычанні, народная мова падвергла іх значнай фанетыка-марфалагічнай і семантычнай адаптацыі згодна з унутранымі законамі развіцця беларускай мовы.

Сярод запазычанняў класічнага паходжання, што ўжываюцца ў сучаснай беларускай народнай мове, неабходна адзначыць групу лексем, якія адсутнічаюць у лексічным складзе літаратурнай мовы. Большай часткай такія словы былі запазычаны праз польскую мову: *аказія, тэстамент, турбацыя, бібула, апінія, фамільянт, машынэрыя*.

Значная колькасць запазычанняў у беларускіх гаворках мае літаратурныя эквіваленты. У большасці выпадкаў такія лексемы літаратурнага і дыялектнага ўжытку адрозніваюцца розным семантычным аб'ёмам. У адным выпадку яны набылі ў народнай мове новае значэнне і змянілі свой фанетыка-марфалагічны воблік: лацінізмы *капэлія* — гурт, мноства; *валент, вален* — вясельная сукенка; грэцызмы цэнтра — *каўпачок* для лямпы, *цыліндра* — шкло для лямпы.

Сустракаюцца ў народнай мове запазычання, якія супадаюць па форме з літаратурнай лексікай, але адрозніваюцца семантычным аб'ёмам: лацінізмы: *сервітут* — зямля агульнага карыстання; *каляда* — кабан, выкармлены да каляд; *квоты* — працэнты; грэцызмы: *машына* — цягнік; *стыль* — шэст, багор; *палітыка* — ветлівасць.

Нарэшце, вызначаецца група запазычанняў, якія супадаюць па форме і не заўсёды па значэнню з літаратурнымі эквівалентамі: лацінізмы *мэта* — цэль, месца, адкуль б'юць мяч; *артыкул* — параграф, фокус, выверт; *афяра* — ахвяра, абет; грэцызмы *рыза* — старая вопратка; *планіда* — гурт, мноства.

Запазычаная лексіка грэка-лацінскага паходжання зазнала ў народнай мове значныя семантычныя змены.

Пэўная колькасць лексем грэка-лацінскага паходжання, запазычаных праз польскую мову, захоўвае ў народнай мове значэнне этымонаў: *тэстамент* — завяшчанне <лац. завяшчанне; *пастыр* — пастух <лац. пастух; *авантура* — прыгода <лац. здарэнне, прыгода.

У народнай мове часам адбываецца пашырэнне семантычнага аб'ёму запазычанай лексемы: *валент* — сукенка, вянчальнае ўбранне, параўн. польск. вуаль <лац. пакрыва-ла. Працэс развіцця семантыкі ад канкрэтнага да абстрактнага ў запазычаннях народнай мовы не назіраецца.

Часцей за ўсё лексемы класічнага паходжання звужаюць у народнай мове свой семантычны аб'ём. Часткова звужэнне семантыкі адбылося ў мове-пасрэдніку: *апінія* — рэпутацыя <польск. меркаванне, рэпутацыя <лац. меркаванне, уяўленне, чаканне, рэпутацыя, слых; *турбацыя* — клопат

⟨польск. клопат ⟨лац. непарадак, замяшанне, збянтэжанаць, разладдзе; *аказія* — выпадак ⟨польск. выпадак ⟨лац. выпадак, спрыяльны час, прычына, падстава; *бібула* — прамакальная папера ⟨польск. прамакальная папера, ⟨лац. мокры, вільготны.

У асобных выпадках звужэнне семантыкі працягвалася ў беларускай мове: *машынэрыя* — нескладаная, прымітыўная прылада ⟨польск. механізм, ⟨грэч. механізм, прылада, прыстасаванне, хітрасць; *фамільянт* — аднафамілец ⟨польск. сваяк, родзіч ⟨лац. сям'я.

Нярэдка ў беларускай народнай мове адбывалася канкрэтызацыя семантыкі запазычаных лексем: *музыкі* — вярчоркі з танцамі ⟨грэч. музыка, мастацтва, уменне, духоўная культура; *цыліндра* — шкло на лямпе ⟨грэч. вал, каток, цыліндр; *аксамітка* — галаўны ўбор нявесты ⟨грэч. бархат; *фігура* — выверт бараною на полі ⟨лац. вобраз, вонкавы выгляд.

Некаторыя запазычаныя лексемы з абстрактным значэннем набылі ў народнай мове канкрэтна-прадметнае значэнне: *матэрыя* — гной з раны ⟨лац. субстанцыя; *градус* — радок бульбы ⟨лац. крок, набліжэнне, пазіцыя, ступень, годнасць; *грацыя* — гатунак бульбы ⟨лац. прыгажосць, прыхільнасць, удзячнасць, мір, спакой.

Запазычанні грэка-лацінскага паходжання ўжываюцца ў народнай мове ў пераносным значэнні, часам у выніку асацыяцыі па форме: *карона* — сонца ⟨лац. вянок, вянец; *акюляры* — навочнікі ў вуздэчцы ⟨лац. вока; *статуй* — высокі чалавек ⟨лац. статуя; *граматыка* — тры ўзоры ў восем нітоў ⟨грэч. навука аб пісьме, грамата.

Асобныя грэцызмы і лацінізмы набылі новыя адценні і нават новыя значэнні ў параўнанні з этымонамі. Так, пад уплывам польскай мовы змянілася значэнне лексем *афяра* — абет ⟨польск. ахвяра, абет ⟨лац. несці насустрач, прапаноўваць; *фундаваць* — частаваць ⟨польск. частаваць, засноўваць ⟨лац. засноўваць, замацоўваць. Некаторыя словы набылі новае значэнне ў беларускай мове: *рызіна*, *рыза* — старая, падраная вопратка ⟨грэч. раса.

Асаблівую цікавасць уяўляюць рэдкія выпадкі, калі ў народную мову запазычвалася лексема з канкрэтным, а ў літаратурную — з пераносным значэннем этымона: *цэнтр* — вялікі свердзел — грэч. іголка, жала, вастрыё, сярэдзінны пункт, цэнтр.

Такім чынам, лексемы іншамоўнага паходжання атрымалі ў народнай мове значныя семантычныя зрухі. Большая колькасць запазычанняў грэка-лацінскага паходжання звязіла ў народнай мове свой семантычны аб'ём у параўнанні з этымонам ці эквівалентам мовы-пасрэдніка. Гэта, магчыма, абумоўлена тым, што ў народную мову пранікае іншамоўная лексіка ў выключных выпадках для намінацыі асобных з'яў і канкрэтных рэалій.

А. Я. СУПРУН

(Мінск)

ПРА АСКАБАЛАК

Слова *аскабалак* засведчана ў БРС-62 як размоўнае са значэннем «чурка» (1. Кароткі абрублены кавалак дрэва, металу; 2. Маларухомы, або бяздушны, недалёкі чалавек — Акад. сл.). Дакладней было б, магчыма, гаварыць не пра размоўны, а пра рэгіянальны характар слова. З другога боку, для беларускай мовы перанос значэння на металічны кавалак нетыповы ці нават нерэальны. *Аскабалак* — гэта перш за ўсё «абыякава ці выпадкова адсечаны (хутчэй — невялікі) кавалак дрэва, жэрды, калоды»; значэнне «няздара» — пераноснае, таксама як «вялікая луста хлеба», засведчанае Бірылам у Дзяржынску.

Слова *аскабалак* засведчана (таксама і ў форме *аскаболак*) на Глушчыне (Янкоўскі), у Пухавіцкім (Жыдовіч), Мінскім, Салігорскім, Капыльскім раёнах, у Дзяржынску (Бірыла), а таксама (ў форме *оскобалок*) у Лунінецкім раёне; слова ўжываецца ў мастацкай літаратуры (напрыклад, у Р. Сабаленка, ураджэнца Брагіншчыны).

На паўночным усходзе гэтаму слову адпавядае *аскялёпак/аскалёпак, аскалёбак*, засведчанае ў Полацкім (Янкоўскі), Докшыцкім (Зубрыцкі), Бялыніцкім (Яўневіч), Чавускім (Бірыла) раёнах. Мяжа пашырэння слоў *аскабалак-аскялёпак* нагадвае ізагласы Астравецка-Лоеўскага пучка (Лінгвістычная геаграфія і груповка беларускіх гаворак, карты 46—49). Засведчаную Бялькевічам форму *аскабёл* «аскабалак» (Чэрыкаўск., Краснапольск.) трэба адасобіць ад формы *аскабалак*.

Слова *аскабалак* этымалагічна звязваецца з індаеўрапейскім каранем (Покарны 1, 930—931), што захавалася ў бела-

рускіх словах *скаба* «стрэмка» (Насовіч), *скобля* «прылада для здымання кары дрэва» (слова агульнаславянскае; гл. пра яго: Трубачев. Ремесленная терминологія). Блізкія па мадэлі ўтварэнні (*абломак, агарак, агрызак, ападак, асадак, аскепак, атрускі, ачоскі*), якія маюць семантыку па большай частцы «вынік (пабочнага, мімавольнага, выпадковага характару) ад дзеяння, названанага дзеясловам, ад якога ўтвораны адпаведны назоўнік», указваюць на верагоднасць таго, што наша слова таксама ўтворана ад дзеяслова. Так, як і ў некаторых з названых дзеясловаў, націск перанесены на аснову. Значыць, зыходны дзеяслоў мог мець выгляд *аскабальць*. Калі ўлічыць наяўнасць формы *аскаболак*, будзе цалкам верагодным дапусціць, што галосны паміж -б- і -л- — рэфлекс -ъ-. Для тлумачэння магчымасці адлюстравання ў як а ці о спашлемся на Карскага (Белорусы I, 258). Зыходная для нашай версіі форма *аскобълити* цалкам магчымая, калі мець на ўвазе, што ўжо з XVIII ст. у рускай мове фіксуецца дзеяслоў *оскоблить* < *оскоблита* < *оскобълити* ці *оскобълити*). Гэты дзеяслоў быў утвораны ад назвы прылады — *скобля*, магчыма праз беспрэфіксальны дзеяслоў *скобл-ити* ці паралельна з ім (параўн. піліць, фуганіць; абпіліць і г. д.). Паколькі ў славянскіх мовах адлюстраваны розныя варыянты асновы *скобля* (руск. *скобель*, цел. *скобль*, белар. *-скабол-*), трэба лічыцца з магчымасцю другаснага характару ў/у гэтай аснове (параўн. белар. *сасоннік*, руск. *сосенка*; пра такія факты гл. Соболевский, Лекции 54), а першапачатковым суфіксам было -л- (як у *асла, сопла, гуслі* і інш.). Ужо згаданая ўсходнемагілёўская форма *аскабёл* — бяссуфіксны назоўнік, утвораны на базе тых гаворак, дзе ў аснове *скобл* — быў не ўстаўны -ъ- (як у *аскабалак*), а -ь- (-е -ё), як у віцебскім *скабёлка* «скобля» (Каспяровіч).

П. У. СЦЯЦКО

(Мінск)

ДА ПРАБЛЕМЫ ВІВУЧЭННЯ РЭГІЯНАЛЬНАГА СЛОВАЎТВАРЭННЯ

З вивучэннем рэгіянальных асаблівасцей у лексіцы песна звязаны пытанні рэгіянальнага словаўтварэння, бо адметнасць таго ці іншага слова часта абумоўлена яго марфемнай структурай, спосабам словаўтварэння.

Вывучэнне рэгіянальнага словаўтварэння мае важнае значэнне не толькі для мовазнаўства (лексікалогіі, словаўтварэння, дыялекталогіі), а і сумежных навук—тапаніміі і антрапаніміі. Нярэдка паходжанне тапоніма ці антрапоніма раскрываецца праз яго спецыфічную словаўтваральную структуру з улікам рэгіянальных словаўтваральных сродкаў. Напрыклад, паходжанне прозвішча *Смаргель* і айконіма *Гналькі* (назва вёскі) лёгка растлумачваецца на рэгіянальным матэрыяле з улікам рэгіянальных словаўтваральных сродкаў і фанетычных заканамернасцей; *Смаргель*—ад апелятыва *смаргель-малакасос*, утворнага з дапамогаю суфікса -ель ад *смаргаць* (<смаркаць, з азвачэннем к у спалучэннях рк, кр); параўн. з гэтым жа суфіксам *гузель* (ад *гуз, гузік*) — 'малы', *гарбель* — 'гарбаты' і г. д. Айконім *Гналькі* — ад *Гналькі*, якое ад таго караня, што і *Ігнат* (*Ігналь-кі—Гналькі*); параўн. рэгіян. *Ігналё* — *Ігнат* (як і аднаструктурныя з суфіксам -уль *Кастулё* — *Кастусь*; *Пятрулё* — *Пятрусь* і інш.).

Даследаванне рэгіянальнага словаўтварэння можа даць каштоўны матэрыял як для этымалогіі, так і для высвятлення пытанняў міжмоўных кантактаў у мінулым і на сучасным этапе. Напрыклад, рэгіянальныя ўтварэнні тыпу *тагушко, цётушко, дзядзюшко* (Зэльвеншчына, Гродзенская вобласць) сведчаць пра рускі словатворчы ўплыў: словы гэтыя ўзніклі на ўзор руск. *дедушка, бабушка*. А ўтварэнні тыпу *гультаіско, бугаіско, дзяціска* сведчаць пра ўплыў заходнеславянскіх моў (польскай, чэшскай).

Рэгіянальныя словаўтваральныя тыпы могуць быць абумоўлены як непасрэдным уплывам суседніх моў, так і апасродкаваным, калі слова ўзнікае як вынік кантамінацыі сваёй і іншамоўнай словаўтваральных мадэлей. Параўн. *грабліско* і *грабідла* — 'грабільна' (польск.), 'прасавідла' (польск. 'прас').

Рэгіянальныя словаўтваральныя тыпы часцей можна сустрэць сярод назваў дробных частак рэалій, малаістотных прадметаў быту. Параўн. рэгіянальныя назвы частак цэпа—біча: *бічук, бічоўка, біяк, біла*; цапільна — *цапідла, цапіла, цапільня, цапельня, цапайё, цапавішча, цапальнішча, цапальнік* і іншыя.

У праблему вывучэння рэгіянальнага словаўтварэння ўваходзіць таксама задача прасачыць за прадуктыўнасцю

агульнапашыраных суфіксаў на розных дыялектных арэалах, бо ў розных гаворках і літаратурнай мове можа быць неаднолькавая здольнасць таго ці іншага афікса спалучацца з пэўнай словаўтваральнай асновай. Параўн. рэг. *жартун, хадун, ядун, смяхун, рагатун* і літарат. *жартаўнік, хадок, ядок* і інш.; рэг. *касеннік, малаценнік, чытаннік* і літарат. *касец, малацьбіт, чытач*.

Шмат якія з рэгіянальных утварэнняў трапляюць у творы мастацкай літаратуры, таму апошнія могуць служыць адной з крыніц вывучэння рэгіяналізмаў, у тым ліку і словаўтваральных. Параўн. у Якуба Коласа ў чарнавым варыянце паэмы «Сымон-музыка»: Я не буду граць вам!.. Свінні! Чуеш от, даўгель-цыбук? Граць не буду, чуй-от, згінь, я! Будзе здзеку з мяне, мук!.. («Польмя», 1970, № 12, стар. 177). Змаганнікам за Кастрычнік (назва верша); у Кузьмы Чорнага: Аж там за сталом сям'іска, пане мой, сядзіць, можа чалавек дваццаць (Трэцяе пакаленне); у Алеся Савіцкага: З гэтага выпадку — ведай нашых! — перафарбавалася ў чароўную рыжулю («І нічога ўзамен»); у Івана Сяркова: Калі пойдзеш па вуліцы, то дасі кругаля ледзь не да хаты бязногага Цімоха... («Мы — хлопцы жывучыя»); у Васіля Зуёнка: І чорным ліхадзеём гарэў анёл-бялюсь. І кожная надзея — як маці — Беларусь. («Маладосць», 1971, № 10,

Т. Ф. СЦЯШКОВІЧ

(Гродна)

АБЛАСНЫ СЛОЎНІК ГРОДЗЕНШЧЫНЫ

Перад моваведамі рэспублікі пастаўлена неадкладная задача па збіранню матэрыялу для лексічнага атласа беларускай народнай мовы і складанню абласных рэгіянальных слоўнікаў. Гэту работу ўзначальвае сектар дыялекталогіі Інстытута мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР, якім выдадзена спецыяльная праграма ў дапамогу збіральнікам абласной народнай лексікі. Для адлюстравання лексікі найбольш буйных тэрытарыяльна-дыялектных адзінак, якія характарызуюцца агульнасцю фанетычных, граматычных і лексічных рыс, рэкамендавана весці работу па складанні васьмі рэгіянальных слоўнікаў, адным з якіх называецца і слоўнік Гродзеншчыны.

Частка лексічнага матэрыялу народных гаворак Гродзенскай вобласці сабрана, сістэматызавана і змешчана ў «Матэрыялах да абласнога слоўніка Гродзенскай вобласці» Т. Сцяшковіч (Мінск, 1972). Словы, запісаныя ў населеных пунктах Гродзенскай вобласці на працягу апошніх 20 гадоў (каля дзесяці тысяч), з'яўляюцца каштоўным здабыткам для лексікалогіі, гісторыі мовы, этымалогіі і літаратуры, яны даюць пэўнае ўяўленне аб лексічных адрозненнях адной з дыялектных груп у межах беларускай мовы. Аднак багаці народнай лексікі з'яўляюцца невычарпальнымі, і праведзеная работа лічыцца толькі пачаткам разгорнутага планамернага збірання незлічоных скарбаў народнай мовы. У мінулыя два гады, адпаведна даручэнню сектара дыялекталогіі АН БССР па пяцігадоваму плану работы над лексічным атласам, намі сабрана лексіка ў двух насельных пунктах па інструкцыі АН БССР. Акрамя таго, кафедрай беларускай мовы Гродзенскага педінстытута арганізаваны сістэматычны збор лексічнага матэрыялу народных гаворак вобласці ў выніку экспедыцыйнай работы, а таксама ў сувязі з выкананнем студэнтамі спецыяльных творчых заданняў па лексіцы для засваення курса дыялекталогіі.

Паколькі рэгіянальны слоўнік ахоплівае словы, якія адносяцца да розных сфер гаспадарчага, грамадскага, культурнага жыцця і хатняга побыту калгаснага сялянства, ён павінен даць адносна поўнае адлюстраванне абласной лексікі беларускіх народных гаворак. У абласны слоўнік уключаецца ўласна абласная лексіка, невядомая іншым гаворкам, якая адрозніваецца ад лексікі літаратурнай мовы гукавым, словаўтваральным складам, месцам націску, іншай родавай формай і г. д. Значэнне слова характарызуецца кантэкстам, які раскрывае сэнсавыя адценні асноўнага яго значэння. Тлумачальна-сінанімічны тып абласнога слоўніка прызнаны найбольш рацыянальным. Да рэестравага слова прыводзяцца сінонімы з іншых гаворак, якія знаходзяцца на тэрыторыі, вызначанай для данага слоўніка, а асноўнае значэнне слова раскрываецца літаратурным сінонімам. Паметы да рэестравага слова падаюцца згодна ўстаноўленай традыцыі:

АБРОХАЦЦА зак. -яшся, -юцца. Запэцкацца. Яак пайду с'він'ам давац', так и аброхайус'а ўс'ен'ка (п. Юбілейны, Свіслацкі р-н).

ВЫВІЖОЎВАЦЬ незак. -яш, юць. Пільнаваць, сачыць. Пак'ін' выв'іжоўвац' м'ан'е, бо н'ічога з гэтаго н'і будз'а (в. Дубароўшчына Дзятлаўскага р-на).

ГІЧАНЫ мн. Бацвінне. Дз'іс' аб'едам карова м'ашок г'ічаноў з'йела, галадн'утка прышла с пол'а (в. Рыскі, Гродзенскі р-н).

ДЗЯННА ж. Цётка, жонка дзядзькі. Па дароз'е сустрела свай'ў дз'анну, йшла з горада (в. Рыскі, Гродзенскі р-н).

ЗЫРГАТЫ прым. Прымета чалавека з вялікімі вачамі. У нашай с'аміи йшче такога н'е было зыргатаго (в. Дуброўшчына, Дзятлаўскі р-н).

КРУЖАЛЁВЫ прым. Саматканы з лёну. Н'іхто даўн'ей н'е ведаў крамных, ус'е нас'іл'і кружал'овыйа сарочк'і (в. Рыскі, Гродзенскі р-н).

У абласны слоўнік уключаецца лексіка не толькі мясцова-беларуская, але і словы з рускіх, польскіх, літоўскіх і украінскіх суседніх гаворак, якія маюць лакальнае пашырэнне на тэрыторыі данай вобласці. Пры фіксацыі гэтых слоў можна на канкрэтным матэрыяле высветліць шляхі і заканамернасці асваення запазычанай лексікі носьбітамі абласных гаворак і ўстанавіць прычыны ўзаемадзейння запазычанай і ўласнай беларускай народнай лексікі:

ГРЭБАВАЦЬ — пагарджаць, літоўскае — хваліць, паважаць. Слова запазычана з супрацьлеглым значэннем.

ЗБРУЯ — вупраж, польскае — узброены.

КАДУК — чорт, злы дух, літоўскае — эпілепія, латышскае — лёгка падаючы.

ПРЫМН — сені, прыбудоўка к хаце, літоўскае — сені.

ШКАРПЕТКІ — кароткія панчохі, польскае, літоўскае.

ШЧЫРЫ — з украінскай — чысты, сардэчны, літоўскае.

У гаворках Гродзенскай вобласці — баравік, чысты белы грыб.

ПАРУБАЦЬ — з рускай — пакалоць дрэвы.

КАЛОДЗЯСЬ — з рускай — студня.

Запазычаныя тэхнічныя тэрміны, якія шырока ўжываюцца ў беларускай літаратурнай мове, у гаворках Гродзеншчыны маюць своеасаблівае адлюстраванне:

МАТАЦЫКАЛ-МАТАЦЫКЛЕТ-МАТАРОЎКА — м., ж. Матацыкл. Наш сусед майа свой уласны матацыкл (Каралін, Зэльвенскі р-н). Ц'ап'ер амал' кожны майа матацыкл'ет

(в. Залескія, Воранаўскі р-н). Як в'ец'ар праймчаўс'а на матароўцы (в. Нагорнікі, Дзятлаўскі р-н).

Абласная лексіка ярка выражана ў прадстаўнікоў і носьбітаў традыцыйных гаворак. Абласныя адрозненні існуюць як перажытачны паралельныя лексічныя адзінкі разам з літаратурнай лексікай, якая ўсё больш пранікае ў мову калгаснай вёскі ў сувязі з усеагульнай сярэдняй адукацыяй, матэрыяльным і культурным уздымам за гады Савецкай улады. Задачай кожнага моваведа з'яўляецца актыўна ўдзельнічаць у хутчэйшым зборы абласной лексікі.

М. І. ТАЛСТОЙ

(*Масква*)

АБРАДАВАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ У СКЛАДЗЕ АБЛАСНОГА СЛОЎНІКА

Абрадавая тэрміналогія ўсё больш і больш пераходзіць у разрад пасіўнай дыялектнай лексікі, таму што ў побыце народным губляецца сама яе аснова — розныя абрады. Тым не менш яна яшчэ даволі добра захоўваецца ў памяці старэйшага і часткова сярэдняга пакалення і, як паказалі некаторыя нядаўнія вопыты яе збору, можа даць новыя вельмі каштоўныя для славістыкі звесткі. Гэтыя матэрыялы істотныя для праблем этна- і глогагенеза, для рашэння пытанняў дыялектнага члянэння асобных славянскіх моў, моўных груп і, нарэшце, праславянскай мовы. У той жа час на іх аснове магчымы трывалы і плённы саюз мовазнаўства і этнаграфіі, мовазнаўства і гісторыі духоўнай культуры і этнаса, лінгвагеаграфіі і этнагеаграфіі.

Ва ўсходнеславянскай навуковай літаратуры да гэтага часу вядомы толькі адзін слоўнік абрадавай тэрміналогіі — невялікая праца П. С. Багаслоўскага «К номенклатуре, топографии и хронологии свѣдебных чинов» (Пермь, 1927). Амаль ва ўсіх астатніх выпадках тэрміны, якія нас цікавяць, рассыпаны альбо ў этнаграфічных апісаннях, альбо ў дыялектных слоўніках, прытым, як правіла, і ў тых і ў другіх яны даюцца няпоўна і ў адносінах іх інвентару, і ў адносінах іх значэння і функцыі. У апісанні ў поўным занядаванні застаецца бок лексікаграфічны (тлумачэнне слова, фанетычныя рысы слова і да т. п.), бо, як правіла, яны вя-

дуцца на літаратурнай мове, і толькі іншы раз тэрміны выдзяляюцца курсівам і даюцца ў дыялектнай, не заўсёды дакладна перадаванай форме. У слоўніках жа часта прыводзіцца вельмі агульнае тлумачэнне без высвятлення этнаграфічнай сутнасці справы, абрадавай функцыі асобы, прадмета або дзеяння, абазначанага тэрмінам. Самым сур'ёзным недахопам, аднак, аказваецца непаўната тэрміналогіі ў абласных слоўніках, значная выпадковасць фіксацыі таго або іншага тэрміна.

Гэтыя факты відаць на прыкладзе даволі добра вивучанай у сучасным (XIX і XX ст.ст.) і гістарычным плане (гл. М. М. Нікольскі, 1956) беларускай вясельнай абраднасці. Калі ўзяць хаця б некалькі апісанняў з б. Барысаўскага ўезда Мінскай губ. (Шэйн, Матэрыялы, т. I, ч. 2), то сярод тэрмінаў, якія абазначаюць дзеючых асоб, можна знайсці наступнае: *благословенник*, *большанка*, *баяре*, *баярки*, *вечерник*, *дружка*, *дружко*, *коровайник*, *коровайница*, *молодица*, *приданка*, *сват*, *сватья*, *снеданка* і інш. Але ўжо ў слоўніку суседняга б. Ігуменскага ўезда (цяпер Чэрвеньскі р-н, Шатэрнік, 1927) з гэтых слоў адзначаны толькі *дружка*, *дружко*, *каравайница*, *сват*, *сватаўё*, *свацьця*, а *маладзіца* прыведзена ў нетэрміналагічным значэнні 'маладая жанчына' (а не 'дружка нявесты'). Яшчэ менш вясельных тэрмінаў знаходзім у І. К. Бялькевіча, Т. Ф. Сцяшкова. Хаця ў слоўніку апошняй ёсць такія словы, як *каравай*, *друшка*, *дружбант*. Слоўнікі І. І. Насовіча і М. І. Каспяровіча некалькі багацей тэрміналогіяй, якая нас цікавіць (*дружко*, *приданка*, *каравайница*, *сватове*, *сваця* і *баяре* з вельмі агульным тлумачэннем 'пань', хаця і з паметай «толькі ў песнях», трэба меркаваць вясельных — Нас; *даярка* 'шаферыца', *дружкі* 'хлопцы, якія суправаджаюць жаніха, сдучага за нявестай', *дружына* 'госці жаніха альбо нявесты', *маладзенец* 'жаніх', *маладуха* 'нявеста' (Касп.), але і яны далёка няпоўныя, чаго б мог чакаць любы даследчык. Натуральна, што сама тэрміналогія вясельнага абраду ў розных абласцях Беларусі розная па свайму складу (а тым самым і па «паўнаце») і па значэнню тэрмінаў, як і неаднародны і сам абрад. Такое становішча стварае спрыяльныя ўмовы для параўнальнага вивучэння абраду і тэрміналогіі і ў структурным, і ў прасторавым (геаграфічным) плане (гл. падрабязней у тэзісах майго даклада на Мінскай славiстычнай канферэнцыі,

май 1973 г.). Гэта задача, на наш погляд, не чыста этнаграфічнага, але ў многім і лінгвістычнага парадку.

Пры стварэнні зводнага (па наяўных матэрыялах) «Слоўніка беларускіх народных гаворак» накштальт «Словаря русскіх народных гаворак» трэба максімальна выкарыстоўваць даныя этнаграфічных (фальклорных) апісанняў для вызначэння тэрміну ва ўсёй яго паўнаце. Так, напрыклад, для асобных вясельных тэрмінаў істотным з'яўляецца акрамя апісання (тлумачэння) дзеяння, прадмета, асобы і прыналежнасці яго да той ці іншай партыі (жаніха або нявесты) указанне на абрадавую функцыю (асобы, прадмета, стравы, напітку і да т. п.) і на час і месца (дом жаніха або нявесты і да т. п.) дзеяння, функцыянавання. Ад гэтых параметраў нельга адмаўляцца дзеля сцісласці тлумачэння, але іх нельга і «дадумаць», калі яны не адзначаны ў крыніцы. Пры палявым зборы матэрыялу, натуральна, трэба звяртаць на ўсе гэтыя моманты сур'ёзную ўвагу.

Характар некаторых абрадавых тэрмінаў, у тым ліку і вясельных, такі, што яны могуць быць як бы «паралельнымі», г. зн. адносіцца да адной і той жа асобы, якая выконвае пэўную функцыю, і быць матываванымі, з аднаго боку, гэтай функцыяй, неабходнай, скажам, на працягу ўсяго вясельнага часу або яго значнай часткі, і, з другога, функцыяй, патрэбнай толькі ў пэўны, даволі кароткі адрэзак часу. Напрыклад, у адной тэрміналагічнай сістэме (у адным населеным пункце — мяст. Халопенічы, б. Барысаўск. у. Шэйні 1, 2) вядомы тэрміны *снеданкі*, *вечернікі* і інш.: *снеданкі* — члены дружны нявесты, яе родзічы і сяброўкі, *вечернікі* — таксама члены дружны нявесты, але абавязкова родзічы (прызнак роднасці-няроднасці, які ў першым выпадку можа нейтралізавацца — М. Т.), *дружка* — *снеданка*, якая трымае шлюбны вянец над нявестай, *пріданка* — жанчыны сярэдніх гадоў, родныя ці суседзі бацькоў нявесты, якія суправаджаюць пасаж (толькі ў тым выпадку, калі нявеста ідзе ў сям'ю жаніха), *каровайніцы* — жанчыны з «прыданак», якія месяц і пякуць «каравай» (калі з боку нявесты) і жанчыны з «сваццяў» і «баярак» (калі яны з боку жаніха), *баяре*, *баярки* — ганаровыя госці з блізкіх родзічаў тых, хто бярэ шлюб, *сваты* — бліжэйшыя родзічы старэйшага ўзросту (або асобы жаночага полу і таго ж узросту, якія прымалі ўдзел у сватаўстве) і самыя ганаровыя госці на вяселлі (пры гэтым для родзічаў удзел

у сватаўстве неабавязковы). Збор падобнага матэрыялу немагчымы без праграмы, якая, на шчасце, ёсць (аўтары М. Я. Грынблат і Ю. Ф. Мацкевіч, гл. «Інструкцыю па збіранню матэрыялаў для складання абласных слоўнікаў беларускай мовы», вып. II. Мінск, 1960) і адказвае сучасным патрабаванням навукі і надзённым патрэбам дыялектолагаў. Праўда, да такой праграмы-інструкцыі была б карыснай яшчэ інструкцыя, якая складалася б з схематычнага апісання абраду з прывядзеннем усіх звенняў, якія могуць быць тэрміналагічна вылучаны (падкрэслены). Так, напрыклад, у названай інструкцыі пытанне аб каравай дадзена як падпытанне (пункт б) аб вяселлі наогул і звязаных з ім абрадаў: «б. *каравай... каравай* дзяліць... Як надзяляюць...» (цыт. сач., стар. 117). Але, па-першае, сам па сабе каравай настолькі істотны сакральны элемент, вакол якога арганізуецца вясельнае дзеянне, што яго трэба было б вылучыць у асобнае пытанне, па-другое, апрача каравая ва Усходняй Беларусі, як вядома, існавалі і свайго роду *каравайчыкі* — піражкі з цеста кроскі для ўсіх каравайнікаў і каравайшчыц і прысутнічаючых пры пячэнні каравая дзяцей, патрэцяе, у інструкцыі варта размежаваць вясельныя прадметы (у тым ліку і хлебныя вырабы і яду), вясельныя дзеянні (дзяліць каравай, мена караваяў і да т. п.) і дзеючых асоб (магчымы і больш дробныя размежаванні).

Абрадавая тэрміналогія павінна знайсці ў абласных слоўніках больш поўнае і больш глыбокае адлюстраванне, чым гэта рабілася да гэтага часу не толькі ў адносінах тлумачэння тэрміну, але і апісання яго функцыянальнай ролі ў абрадзе, прывядзення значнай колькасці ілюстрацыйных прыкладаў. У гэтым плане лексікографы, якія займаліся народнай лексікай у XIX ст. (Вук Караджыч, А. Падвысоцкі, Г. Кулікоўскі і інш.) дасягнулі большага, чым нашы сучаснікі, з якіх, бадай што, толькі Б. Сыхта і некаторыя яго польскія калегі адрозніваюцца выключнай увагай да народнай абраднасці і духоўнай культуры. Гэтым была б падрыхтавана глеба для стварэння вельмі патрэбнага і каштоўнага для беларусістыкі і славістыкі «Слоўніка беларускай абрадавай тэрміналогіі». У Бялградзе ў 1970 г. ужо выдана падобная праца — «Српски митолошки речник» Ш. Кулішыча, П. Ж. Пятровіча і М. Панцеліча. Істотным пралікам гэтага слоўніка, аднак, аказваецца недастатковая ўвага да ізапрамаў і ізагласаў, да лакальных тыпаў і асаблівасцей

сербскіх звычайу, павер'яў і абрадаў (і іх састаўных элементаў) і адсутнасць бібліяграфіі пры асобных слоўнікавых артыкулах.

І. В. ШАДУРСКІ, Л. А. КАЦАПАЎ

МЯСЦОВЫЯ СЛОВЫ У СЛОЎНІКАВЫМ САСТАВЕ СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Пытанне аб характары і канкрэтным змесце дыялектнай дыферэнцыяцыі старабеларускай лексікі да нашага часу застаецца адным з надзвычай складаных і зусім не вырашаных. Прычын гэтаму шмат: слабая распрацоўка тэорыі рэгіянальнага слова, неакрэсленасць адпаведных тэрытарыяльных ізаглас, адсутнасць арэальных карт, на якія б былі нанесены старажытныя ізалексы і г. д. Між тым важнасць гэтай праблемы не падлягае сумненню. З яе вывучэннем звязваецца вызначэнне шляхоў і заканамернасцей узбагачэння агульнанароднай мовы мясцовымі словамі і ўстойлівымі словаспалучэннямі, устанаўленне складу, месца і ролі дыялектызмаў у лексіка-семантычнай сістэме старабеларускай мовы, выяўленне іх верагодных, калі не рэальных, ізаглас, часу ўзнікнення, раскрыццё прычын і напрамку змянення семантычнай структуры старажытных рэгіяналізмаў, прасочванне іх далейшага гістарычнага лёсу і інш.

Не зусім зразумелым застаецца і лінгвістычнае паняцце «дыялектызм» прымяняльна да старажытнасці, паколькі не даследаваны суадносіны дыялектаў і агульнанароднай мовы эпохі XIV—XVII стст., не ўстаноўлены храналагічныя межы працэсаў, у выніку якіх агульнаўжывальныя словы пераходзілі ў разрад узкатэрытарыяльных і, наадварот, дыялектныя лексемы становіліся шырока распаўсюджанымі і агульнавядомымі. Відавочна, рэгіянальныя словы можна вывучаць толькі ў параўнальна-гістарычным плане на матэрыялах пісьмовых помнікаў, якія датычаць канкрэтнай беларускай мясцовасці і называюць іх не дыялектызмамі ў сучасным разуменні, а мясцовымі словамі або лакалізмамі.

Лінгвістычныя назіранні паказваюць, што дыялектныя адрозненні не ў аднолькавай ступені закранаюць розныя тэматычныя пласты, прадметныя групы і лексічныя серыі. Чым больш актуальней і важней якая-небудзь сфера вы-

творчай дзейнасці, тым лягчэй і хутчэй прадметы, з'явы, паняцці, дзеянні, працэсы, звязаныя з гэтай вытворчай сферай, набываюць усеагульную вядомасць і прымяненне, а сваю на словы, якія называюць гэтыя рэаліі, прымаюць наддыялектны характар. І наадварот, чым меншая значымасць рэфэрэнтаў, тым большая разнастайнасць іх назваў у фанетыка-марфалагічных, словаўтваральных і семантычных адносінах. Наглядна гэта можна паказаць на прыкладзе земляробчай лексікі, якая адносілася да ліку багацейшых тэматычных пластоў слоўнікавага саставу старабеларускай мовы і вылучалася выключнай разнапланавасцю ва ўсіх лінгвістычных адносінах. Абслугоўваючы асобную спецыфічную сферу вытворчай дзейнасці, у якой прымалі ўдзел самыя шырокія колы самадзейнага насельніцтва, пераважна сельскага, земляробчая лексіка выдзялялася агульнанароднасцю, агульнадаступнасцю і распаўсюджанасцю і таму па сваёй сутнасці ў цэлым процістаяла дыялектнай дыферэнцыяцыі. І тым не менш, як сведчаць матэрыялы старажытных пісьмовых крыніц, уплыў дыялектных уздзеянняў на яе быў даволі прыкметны.

Асабліва шырока дыялектная дыферэнцыяцыя закранула тэматычныя групы слоў, звязаных з абазначэннем шматлікіх гаспадарчых зямель, важнасць якіх вызначалася не толькі прызначэннем, але і ступенню апрацоўкі і падрыхтаванасці да пасеву, месцазнаходжаннем і г. д. Менавіта паняццёвая рознахарактарыстычнасць уносіла вялікі разнабой у адпаведную тэрміналогію. Пры гэтым варыянтнасць ахоплівала галоўным чынам тыя тэматычныя групы, а ўнутры іх тыя словы, якія характарызуюцца самай агульнай сэнсавай матывацыяй і ў сувязі з гэтым менш канкрэтным семантычным зместам. Параўн. *протеребъ* — *протеребленина*, *замежокъ* — *обмежокъ*, *присевокъ* — *засевокъ*.

Пераважная большасць старажытных рэгіяналізмаў лакалізуецца пэўнай тэрыторыяй. Асобныя лексемы адрозніваюцца між сабой характарам афіксальных сродкаў або розным этымалагічным узыходжаннем. Таму ў рамках земляробчай лексікі падобныя дыялектызмы ўтваралі своеасаблівыя тэматычныя рады, пабудаваныя на неаднатыпных семантычных сувязях; у склад такіх лексічных груп уваходзілі як словы, звязаныя паміж сабой рода-відавымі (сінегдахальнымі) адносінамі, так і сінанімічныя ўтварэнні. Параўн. *гонъ* — *гони* — *загонъ*, *гряда* — *леха*, *пустошь* — *пустовици-*

на. Аднак, як паказаў аналіз мясцовых слоў на базе матэрыялу пісьмовых помнікаў старабеларускай мовы, фонамарфалагічная спецыфіка тагачасных тэрытарыяльных гаворак, прыдаючы земляробчай лексіцы прыкметную рэгіянальную афарбоўку, у цэлым не абцяжарвала разуменне і ўспрыняцце семантыкі дыялектных назваў як спецыяльных сродкаў абазначэння гаспадарчых зямель у старажытных часы.

Л. М. ШАКУН

(Мінск)

ГІСТОРЫЯ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ І ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ

1. Нарматыўна-стылістычны падыход да моўных сродкаў пры вывучэнні гісторыі літаратурнай мовы патрабуе ад даследчыка звяртаць увагу найперш на такія факты, якія даюць падставы разглядаць іх як з'яву літаратурную, суадпаведную з прынятымі на тым ці іншым гістарычным этапе канонамі літаратурнага выказвання. Каб ажыццявіць такі падыход, прыходзіцца, карыстаючыся пэўнымі крытэрыямі, хоць і не заўсёды дасканалымі, адрозніваць «літаратурнае» ад «нелітаратурнага». У пераважнай большасці «нелітаратурнае» ў крыніцах гісторыі літаратурнай мовы аказваецца вузкамясцовым, дыялектным. Гісторыя літаратурнай мовы, такім чынам, — гэта таксама і няспынным працэс узаемадзеяння «літаратурнага» і «дыялектнага» ў яго розных праяўленнях. Адсюль выцякае цесная сувязь навукі аб гісторыі літаратурнай мовы з дыялекталогіяй, якая займаецца вывучэннем тэрытарыяльных варыянтаў мовы.

2. Праблема «дыялектнага» ў гісторыі літаратурнай мовы мае выключнае значэнне для вырашэння розных задач, у тым ліку і агульналінгвістычных. У адных выпадках справа можа абмяжоўвацца высвятленнем уплыву мясцовай гаворкі на моватворчасць вядомага ці невядомага аўтара, вызначэннем тэрытарыяльнай «прывязкі» помніка і г. д. У другіх выпадках вырашаюцца больш шырокія пытанні, такія, як, напрыклад, шляхі і заканамернасці папаўнення сродкаў літаратурнага выказвання, гісторыя нармалізацыі літаратурнай мовы, дыялектная (або інтэрдыялектная) база яе развіцця, асаблівасці ўзаемаадносін паміж ёю і мясцовымі

дыялектамі на тым ці іншым этапе, — адным словам, тое, без уліку чаго нельга раскрыць структурныя рысы і наогул спецыфіку функцыянавання літаратурнай мовы ў розных гістарычных эпохі.

3. Паспяховае вырашэнне складанага і істотна важнага комплексу задач непасрэдна залежыць ад дакладнага вызначэння дыялектных з'яў у крыніцах гісторыі літаратурнай мовы. Кожная нацыянальная літаратурная мова мае сваю ўласную гісторыю, свае заканамернасці развіцця. Таму праблема «дыялектнага», а гэта значыць і ўстанаўленне статусу дыялектнай з'явы ў пісьмовых крыніцах, павінны вырашацца спецыфічна ў дачыненні да кожнай асобна ўзятай літаратурнай мовы і нават пэўнага перыяду ў яе гісторыі.

4. Элемент апрацоўкі (якую б ступень яна ні набывала) і адпаведная ўнармаванасць (як бы своеасабліва яна не выўлялася) — гэта тыя агульныя прыметы літаратурнай мовы, якія адрозніваюць яе ад іншых форм існавання мовы народа, і зразумела, што дыялектызм у пісьмовых крыніцах дае сябе вызначыць толькі ў супастаўленні з літаратурнай нормай — як пэўнае адхіленне ад яе, як з'ява «нерэгулярная». Аднак літаратурная норма рухомая ў часе, гістарычна зменлівая; яна найбольш выразна ўсведамляецца на тых этапах развіцця літаратурнай мовы, калі апошняя атрымлівае строгаю кадыфікацыю сваіх правіл. У дачыненні да сучаснага стану беларускай літаратурнай мовы можна даволі дакладна гаварыць пра дыялектызмы ў тым ці іншым літаратурным тэксце, пра ролю мясцовых гаворак ва ўзбагачэнні і ўдасканаленні агульнай сістэмы сродкаў літаратурнага выказвання. У дачыненні ж да больш ранніх перыядаў у гісторыі беларускай літаратурнай мовы мажлівасць гэтага некалькі абмяжоўваецца — з-за таго, што нельга так дакладна вызначыць у кожным канкрэтным выпадку літаратурную норму, а таксама і з-за таго, што яшчэ зусім слаба вывучана дыялектнае члянэнне беларускай мовы ў яе гістарычным развіцці. Тут ужо дыялектную з'яву прыходзіцца вызначаць рэтраспектыўна, зыходзячы з сучасных уяўленняў, і вывады ў такім разе могуць атрымацца не заўсёды «карэктнымі».

5. Многія адказы на нявырашаныя пытанні гісторыі беларускай літаратурнай мовы павінна даць беларуская гістарычная дыялекталогія, якая, у адрозненне ад сінхрон-

нага даследавання дыялектаў, вывучае іх у гістарычным развіцці аж да нашых дзён і прасочвае, як на працягу часу відазмянялася тая ці іншая дыялектная сістэма, якія з'явы па нейкіх прычынах узніклі і адміралі ў ёй у пэўныя гістарычныя перыяды. На жаль, гістарычная дыялекталогія беларускай мовы робіць яшчэ толькі першыя крокі. Плённае супрацоўніцтва дзвюх сумежных навуковых дысцыплін — гістарычнай дыялекталогіі і гісторыі беларускай літаратурнай мовы прынясе вялікую карысць кожнай з іх, таму што важнейшымі крыніцамі вывучэння і той і другой навуковай дысцыпліны з'яўляюцца пісьмовыя помнікі.

І. Я. ЯШКІН

(Мінск)

СЛОЎНІК СЯРЭДНЯГА ПАСОЖЖА

Практыка літаратурная, выдавецкая і навуковая падказвае, што патрэбны не толькі арфаграфічныя, арфаэпічныя, тлумачальныя, сінамінічныя, дыялектныя (дыферэнцыяльныя, тэматычныя) і інш. слоўнікі, а і такія абласныя (аднаго або двух-трох дыялектаў), у якіх было б паказана тыповае народнае жыццё слова, яго пераважна традыцыйная дыстрыбутыўнасць у семантычнай прасторы. Такая дыялектная кантэкставая размеркавальнасць магла б быць карыснай і для сучаснай літаратурнай нормы. Фіксацыя ж у розных беларускіх гаворках кантэкставай сукупнасці, у якой можа ці не можа сустракацца слова, была б даволі надзейнай і поўнай крыніцай для вывучэння тыповага беларускага матэрыялу, а з другога боку, з'яўлялася б «даволі надзейнай і поўнай крыніцай для параўнальнага вывучэння па славянскай лексікалогіі, семасіялогіі, лінгва- і этнаграфіі» (М. І. Талстой. «Какой тип диалектного словаря нам нужен?». XII Республіканская дыялекталогічна нарада. Тезы доповідей. Кііў, 1965). Сапраўды, цяжка бывае вызначыць, з якім другім словам спалучаецца нават звычайнае слова нейтральнага стылю. Параўн. «Рэдзьку заправіць, прыправіць, закрасіць цыбулькаю і алеем» (Слаўгарадчына) або «Рэдзьку прыбраць цыбулькаю і алеем»? (Нясвіжскі раён); «Шкадаваць каго-небудзь апасля, апослі, послі, потым, теды, спусця, спусцёмшы» (Слаўгарадчына) або «Шкадаваць па часе»? (Нясвіжскі раён).

За асноўны дыялект мы бярэм гаворкі Слаўгарадчыны (гаворку в. Шаламы і суседніх вёсак), лексіка якога параўноўваецца з іншымі гаворкамі Сярэдняга Пасожжа. Яно ахоплівае прыкладна тэрыторыю паміж Крычавам і Чавусамі, Быхавам і Краснаполлем, Рагачовам і Чачэрскам. На гэтай тэрыторыі бытуюць рознадыялектныя гаворкі. Пасожская зона ўваходзіць у інтэферэнтны арэал з кантамінацыйнымі і інш. з'явамі.

У рэстр параўнальнага слоўніка Сярэдняга Пасожжа ўводзяцца мясцовыя словы нейтральнага стылю ў літаратурнай транслітэрацыі. Іншыя, а таксама эмацыянальна-экспрэсіўныя назвы гэтай жа рэаліі ці аб'екта, паняцця прыводзяцца пад рубрыкай «Сінанімічны рад», які выдзяляецца асобна ў гэтым жа артыкуле. У канцы слоўніка даецца індекс усіх слоў.

Пасля кожнага рэстравага слова даецца: 1) граматычная характарыстыка; 2) раскрываюцца лексічныя значэнні слоў, якія ілюструюцца прыкладамі тыповага ўжывання; 3) пасля знака квадрат падаюцца асноўныя ўстойлівыя словазлучэнні; 4) потым пасля знака ромбик змяшчаюцца выяўленыя фразеалагізмы; 5) прыводзіцца ўвесь сінанімічны рад, у які ўваходзяць не толькі іншыя словы і эмацыянальна-экспрэсіўныя назвы гэтай рэаліі, але і ўсе выяўленыя назвы ў іншых гаворках Пасожжа (радзей даюцца матэрыялы з іншай тэрыторыі Беларусі і прылягаючых мясцовасцей); 6) пасля знака кружочак падаецца мясцовае словаўтварэнне, дэрываты рэстравага слова і тых слоў сінанімічнага раду, якія не будуць пададзены асобнымі артыкуламі. Прывядзем узоры артыкулаў: *Паднебенне* (паднебіння, паднебіння), н.р. -а, м. -ю, р. мн. -юў, -яў. Цаглянае паўкруглае скляпенне ў варыстай печы. Нешта слаба ў печы натопліта, што й паднебіння чорныя (в. Шаламы Слаўгарадскага раёна).

Паднебіння зыкапчыйіцца, закопчыйіцца, зыкапчувыйіцца, зымазыйіцца, зымазувыйіцца копыццой (кыпаццёй); п. чорныя ад сажы; п. белыя, красныя, чырвоныя ад жары; п. выкінылыся, з п. цабліна вывылілыся; п. з сырцу кладуць; у паднебіння глідзяць; п. піркіласць, п. пуправіць, п. увалілыся, п. тонка, п. завалілася (Слаўгарадчына). Сін. рад: *паднябення, паднябесся, паднябесіння, паднебічча, паднебінічча, паднеб'я, пьднібяннэ, пьднібяннэвічча* (Слаўгарадчына), *пьднібяннэ* (Кармянскі, Крычаўскі, Лепельскі, Мсціслаўскі

раёны, Дрыбін), *паднябенья* (в. Карцэвічы Нясвіжскага раёна), *паонябенне* («польскае» ў Беластоцкім ваяводстве ПНР, вв. Дудзічы, Слабада Пухавіцкага раёна, в. Волма Івянецкага раёна, Смалявічы Мінскай вобл., в. Пасека Старадарожскага раёна), *паднябення* (в. Лужок Кармянскага раёна, в. Любушаны Бярэзінскага раёна), *поднеоэнне* (в. Сялец Бярозаўскага раёна, в. Варатынічы Антопальскага раёна), *паднябенье* («Крывіч», №2 (8), 1924, 70; Бых. Натальлін, 1926, 45; Чэрв. Шатэрнік, 1929, 189; Віц. Каспяровіч, 1927); *поднебене* (А. Крынскі і У. Нядзведзкі, т. IV, 1908, 381), *піднебення* (Грынчанка, 3, 1909, 172); *подныбэнне* (в. Добрае Антопальскага раёна, в. Яндычы Камянецкага раёна), *пъднябенне* (вв. Варлань, Загалаўе, Пустаселле Бягомльскага раёна); *паднябеннѐ* (в. Беражна Карэліцкага раёна), *пъ(ы)днябення* (в. Моханава Дрысенскага раёна, Палацкі раён), *паднябене* (в. Млынка Слуцкага раёна), *паднябеня* (в. Агароднікі Слуцкага раёна), *паднябенѐ* (Зэльвенскі, Навагрудскі раёны, Сцяшковіч, 1972, 330), *неба* (Слаўг., Тошч. Бых), *небо* (в. Пагост Жыткавіцкага раёна; Харузін, 1907, 347), *не́ба* (в. Бахань Слаўг., в. Карцэвічы Нясвіжскага раёна, Краснап. Бялькевіч, 1970, 383), *кабыла* (в. Ворнаўка Кармянскага раёна, Слаўг., в. Раздзел Мсціслаўскага раёна), *кобыла* (Бых. Раманаў. Б. зб., в. 8 — (9), 1912, 13) *каза* («як кладуць печ» в. Ворнаўка Кармянскага раёна), *кабан* (Тошчыца Бых), *барабан* (в. Любушаны Бярэзінскага раёна), *звод, свод* (Слаўг.), *скляпенне* (в. Волма Івянецкага раёна, Гродзеншчына, Бельск-Падляскі ПНР, Смалявічы, Коўпча Мінскай вобласці, в. Дудзічы Пухавіцкага раёна, Астравецкі, Воранаўскі і Навагрудскі раёны Сцяшк., 1972, 454), *скляпення* (в. Любушаны Бярэзінскага раёна, в. Моханава Дрысенскага раёна), *скляпенні* (в. Бяры Карэліцкага раёна), *скляпеньне* («Крывіч», № 2 (8), 1924, 70; «Вольная Беларусь», № 14, 1918, 112; в. Адамовічы Маладзечанскай вол. Вілейскага пав. Віленскай губ. II. С. «Віленскі часопіс», кн. II, 1907, 149; Р.-Б. сл. 1937, 383; Практычны бел. вайсковы слоўнік, ч. I, 1927, 195; Сербаў. Вічынскія паляне, 1928, 18; Чэрв. Шатэрнік, 1929, 257), *склепенне* (Насовіч, 1870, 583), *скліпення, скліпенне* (Харузін. 1907, 347). ☉ *Паднебіннічка, паднебіннічка, пыднябеннічынічка, паднябессічка, паднябессіка, непыднябення, паднябеннічка, пыднябенніка, паднебінніка; небычка, небка, небца* (Слаўг.).

Кабыла, ж., р. -ы, м. -е, р. мн. -л, -луў. 1. Драўляная форма ў выглядзе паўкружка для ўтварэння скляпення ў печы. Пыставілі *кабылы*, паслалі на іх дошкі і дувай выкльдаць з сырцу паднебіння (в. Рудня Слаўг.). 2. Цаглянае скляпенне ў печы. *Кабыла* ў печы йшчэ, як звон, крепка (в. Урэчча Слаўг.). *Кабыла* ў печы кладзецца, дзелыйіцца, выдзелувыйіцца, зымазыйіцца, складыйіцца, рыманціруйіцца, піркльдайіцца, піркладыйіцца, складывыйіцца; к. слабья, крепкья, чуць ліпіць, чуць (елі) дыша; к. выгарія, вышчэрбілыся; кабыла глінабітныя, кабыла бітыя, кабыла збіваныя, кабыла збіватыя; з кабылы цагліна вывалілася, гоцыннім кабылу праломіш, к. ні зымажыш; «к. ад жары красна, як каліна, аж пыша» (Слаўг.). Сін. рад: *кабыла* (в. Лужок Кармянскага раёна), *каза* (в. Ворнаўка Кармянскага раёна), *кабан* (Тошчыца Бых. раёна), *паднебіння* (Слаўг.), *кобыла* (Бых. Рам. Б. зб., в. 8—(9), 1912, 13).

⊙ *Кабылка, кабылішча, кабыленішча, кыбылёшча, кабыля большая* (Слаўг.).

II. ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА, ФАЛЬКЛАРЫСТЫКА, КРАЯЗНАЎСТВА

М. М. ГРЫНЧЫК

(Гомель)

РЭГІЯНАЛЬНЫЯ ТРАДЫЦЫІ І ТВОРЧЫ ПРАЦЭС

Да апошняга часу ў нашым літаратуразнаўстве недастаткова вывучана роля рэгіянальных традыцый у творчым працэсе. Найчасцей яна трактуецца ў плане агульнага літаратурна-фальклорнага ўзаемадзеяння, радзей у плане тыпалагічных сувязей вобраза і яго жыццёвага прататыпа, месца дзеяння, нацыянальна-бытавога каларыту, звычайных адзнак і г. д. У той жа час відавочна, што без вызначэння так званых «мясцовых» фактараў і ўплываў цяжка раскрыць не толькі творчую гісторыю літаратурнага твора, але і немагчыма больш-менш пэўна акрэсліць творчыя імпульсы самой задумы, вызначыць характэрныя рысы творчай індывідуальнасці аўтара, зразумець унутраную логіку і паслядоўнасць творчага працэсу ў цэлым.

Зразумела, што нельга перабольшваць ролю рэгіянальных фактараў і традыцый, лічыць іх асноўнымі ці вызначальнымі ў працэсе фармавання творчай індывідуальнасці пісьменніка, асаблівасцей яго мастацкай манеры, стылю, мовы. Наадварот, іх ідэйна-эстэтычная функцыя можа быць аб'ектыўна вызначана толькі пры ўмове, калі будзе суаднесена да іншых не менш істотных гісторыка-літаратурных, сацыяльных і культурных з'яў. Толькі ў кантэксце ўсеагульных найбольш характэрных грамадскіх і эстэтычных з'яў і заканамернасцей можна зразумець ролю мясцовых рэгіяналь-

ных традыцый у развіцці мастацкай літаратуры, у станаўленні творчай індывідуальнасці пісьменніка.

Сувязь пісьменніка з вуснай творчасцю свайго народа, яго сацыяльна-гістарычным вопытам, асаблівасцямі побыту, этнаграфіі, мясцовых гаворак набывае ў працэсе творчай практыкі надзвычай разнастайныя формы і адценні як па сваёй мастацкай сутнасці, так і па асаблівасцях пранікнення ў літаратурны твор. Уплыў гэты на розных этапах развіцця нават аднаго і таго ж пісьменніка неаднолькавы — ён залежыць ад многіх прычын абумоўленых характарам мастацкай задумы, ідэйна-выхаваўчымі задачамі, асабістымі схільнасцямі пісьменніка, яго жыццёвым і эмацыянальным вопытам.

Гэта зусім не значыць, што рэгіянальныя элементы ці традыцыі выяўляюцца найбольш поўна ў сферы асабістай, біяграфічнай. Тут маецца на ўвазе ў першую чаргу багаты жыццёвы вопыт, усё перажытае, перадуманае, усё тое, што ўваходзіць непасрэдна ў творчую свядомасць пісьменніка. яго светапогляд і творчы метад. Аб гэтым трапна сказаў вядомы бразільскі празаік, лаўрэат міжнароднай Ленінскай прэміі «За ўмацаванне міру між народамі» Жоржы Амаду: «Усіх сваіх літаратурных герояў я знайшоў у штаце Байя. У кожнай кнізе ёсць нешта ад аўтара, аднак адсюль не вынікае, што гэта яго аўтабіяграфія. У кнізе знаходзіць адбітак жыццёвы вопыт пісьменніка. Усё, што я напісаў, так ці інакш было перажыта мною самім. Я рашуча не здольны пісаць аб тым, аб чым чуў ці наглядаў. Я пішу аб тым, што перажыў сам»¹.

Гэты вывад пацвярджае і наш выдатны беларускі празаік І. Мележ: «З таго, што напісана, мне больш за ўсё дарагія рэчы, перажытыя мною самім... Відаць, трэба пісаць перш за ўсё аб тым, што асабліва дарагое душы, што яе хвалявала і хвалюе, што стала дарагой часткай тваёй асабістай біяграфіі»².

Як вядома, рэалістычныя прынцыпы творчасці, акрамя праўдзівага ўзнаўлення тыповых характараў у тыповых абставінах, патрабуюць адекватнага адлюстравання жыццёвых дэталяў, у тым ліку сацыяльна-псіхалагічных, этнаграфічна-

¹) Жоржы Амаду. О том, что пережил сам. „Литературная газета“, 1 января 1973 г., стр. 3.

²) Пяцьдзесят чатыры дарогі. Мінск, 1963, стар. 387.

бытавых, эмацыянальнай атмасферы і многіх іншых, непасрэдна звязаных з рэгіянальнай спецыфікай таго ці іншага сацыяльнага асяроддзя, краю, мясцовасці. Відавочна, што адлюстраванне рэгіянальных матываў і традыцый не можа абмяжоўвацца знешняй дэкарацыяй, а павінна арганічна ўваходзіць у асноўны эстэтычны комплекс мастацкага твора, гарманіраваць з ім, арганічна падпарадкоўваючыся вядучай эстэтычнай задуме аўтара. Толькі пры гэтай умове выкарыстанне рэгіянальных элементаў сапраўды паглыбляе рэалістычную пераканаўчасць і дзейнасць паэтычных вобразаў і малюнкаў, прыдае ім непаўторны нацыянальны каларыт і глыбокую народнасць.

Бадай што, найбольш яскравымі ўзорамі такога плённага выкарыстання рэгіянальных традыцый у сучаснай савецкай прозе з'яўляюцца «Тронка» Ганчара, «Дзве зімы і тры леты» Абрамава, «Мой Дагестан» Гамзатава, «Бывай, Гульсары» Айтматава, вершы К. Куліева, А. Твардоўскага, М. Ісакоўскага і многіх іншых. Не менш яскравыя прыклады выкарыстання рэгіянальных асноў знойдзем і ў прозе М. Лынькова, П. Пестрака, Я. Брыля, І. Мележа, І. Шамякіна, У. Караткевіча, А. Карпюка, М. Лобана, І. Пташнікава, І. Чыгрынава, Б. Сачанкі і іншых.

Асабліва перспектыўным у працэсе агульнага ўзмацнення рэгіянальнага каларыту нашай літаратуры ў апошнія два дзесяцігоддзі з'яўляецца ўзбагачэнне беларускай літаратурнай мовы за кошт лексіка-стылістычных пластоў народнай мовы. Гэта надзвычай важна цяпер, падкрэсліваў А. Твардоўскі, калі ўлічыць, што «пасля справядлівай і своечасовай крытыкі М. Горкім моўных неахайнасцей і залішніх захапленняў «абласнічаскім» слоўнікам у нашай літаратуры мы так доўга і старанна адмяжоўвалі яе ад «мясцовых выразаў», проста ведучы справу да нівеліравання стылю з амярывеўшымі паняццямі «правільнай мовы», што дасягнулі той нярэдка нуднай безаблічнай прозы, якая ўспрымаецца як праклад з замежнай»¹.

Засваенне рэгіянальных традыцый і элементаў не можа быць працэсам знешне спрошчаным ці павярхоўным. Яго плённасць і перспектыўнасць залежыць ад многіх індывідуальных асаблівасцей пісьменніка, яго канкрэтных задум, узроўню прафесійнага майстэрства, нарэшце, ад жанравых

¹) А. Т. Твардовскі. Собрание сочинений. т. V. М., 1971, стр. 109.

форм, які пераважаюць у яго творчасці. Відавочна, напрыклад, што ў жанры лірыкі рэгіянальныя матывы больш абмежаваныя, чым, скажам, у эпасе і, асабліва, у драматургіі, дзе значна ўзрастае роля моўнай характарыстыкі, раскрыццё вобраза праз дзеянне, дзе істотна ўзмацняецца роля жанрава-бытавых сцэн і элементаў.

Зразумела, і ў лірыцы, як найбольш лаканічнай і скандэсанаванай форме паэтычнага выяўлення, рэгіянальныя элементы могуць выступаць даволі выразна (у характары асацыятыўнай вобразнасці, сістэме метафорыкі і сінанімікі), аднак размова ідзе аб абсалютных, найбольш характэрных і значных паказчыках гэтага ўзаемадзеяння. Рэгіянальнае найбольш паслядоўна выступае тут у структурным ладзе верша, яго рытміцы і інтанацыях, звязаных з асаблівасцямі нацыянальнай прасады.

Мастацкая функцыя рэгіянальных элементаў у значнай ступені залежыць ад індывідуальнага складу пісьменніка і напрамку яго творчых пошукаў. Так, для пісьменнікаў, схільных да так званага «дынамічнага прынцыпу абмалёўкі герояў» (М. Храпчанка), гэта значыць да аб'ектывізаванага раскрыцця характару праз дзеянне, рэгіянальныя матывы не з'яўляюцца вызначальнымі, а выступаюць найчасцей у якасці знешняга фону падзей ці «экзатычных» абставін, як гэта было ў многіх еўрапейскіх рамантыкаў. І наадварот, у пісьменнікаў, блізкіх да «аналітычнага прынцыпу паказу ўнутранага свету чалавека» (М. Храпчанка), пісьменнікаў, якія непазбежна абапіраюцца больш на асабісты эмацыянальна-псіхалагічны вопыт, рэгіянальныя элементы становяцца непасрэднай сферай выяўлення чалавечай натуры, яе кантактаў з інтэлектуальным і маральным вопытам таго ці іншага сацыяльнага, найчасцей сялянскага, вясковага асяроддзя. Натуральна, што і ў дадзеным выпадку магчымы з'явы пераходныя, не да канца завершаныя і паслядоўныя — ні аб якім рэзкім размежаванні гэтых двух прынцыпаў гаворкі быць не можа. Скажам, у І. Шамякіна, выразна схільнага да першага дынамічнага тыпу псіхалагізма, у раманах «Сэрца на далоні», «Снежныя зімы» сустрэнем выразныя адзнакі аналітычнага падыходу ў абмалёўцы вобразаў і падзей. У адпаведнасці з гэтым істотна ўзмоцнена рэгіянальная аснова названых твораў Шамякіна, іх сувязь з асабістым вопытам аўтара, больш выразна выступаюць тут і бытавыя рэаліі, хоць у цэлым сваёй сюжэтна-вобразнай фактурай яны

слаба звязаны з вясковым этнаграфічна-бытавым асярод-
дзем.

У «Палескай хроніцы» рэгіянальная падглеба дасягае поўнай суладнасці з аналітычнай манерай Мележа-празаіка, яна ў значнай ступені паглыбляе эпічную маштабнасць твора, прыдаючы яму непаўторны палескі каларыт і глыбокую народнасць. Як вядома, на больш раннім этапе («Мінскі напрамак») гэтай суладнасці яшчэ не існавала, хоць схільнасць пісьменніка да аналітызму праяўлялася ўжо даволі інтэнсіўна. Відаць, рашаючым ва ўзмацненні рэгіянальных традыцый у «Палескай хроніцы» аказаўся глыбінны характар паэтычнай задумы, які даваў магчымасць найбольш поўна выявіцца жыццёваму і творчаму вопыту таленавітага пісьменніка.

Бясспрэчна, што менавіта ў арганічным выкарыстанні рэгіянальных традыцый, зліцці іх з асабіста перажытым, здабытым у няспынным творчым пошуку, у глыбокім адчуванні надзённых патрэб і імкненняў свайго народа — гарантыя далейшых, яшчэ больш значных поспехаў нашай літаратуры.

С. С. ДРОЗД

(Гродна)

Я. КУПАЛА І РЭГІЯНАЛЬНЫЯ ТРАДЫЦЫІ ПОЛЬСКАЙ КЛАСІЧНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Ацэньваючы значэнне традыцый суседніх славянскіх літаратур для творчага развіцця Янкі Купалы, трэба мець на ўвазе, што ўплыў іх быў неаднолькавым на розных этапах, нярэдка мяняўся і напрамак, і змест творчых арыентацый беларускага паэта. Так, на раннім этапе асаблівае ўздзеянне аказвае на яго польская класічная літаратура, асабліва творчасць пісьменнікаў, цесна звязаных з рэгіянальнымі традыцыямі Беларусі, яе фальклорам, этнаграфіяй, прыродай. Такая ўзаемасувязь і захапленне тлумачацца многімі творча-псіхалагічнымі фактарамі — сярод іх не апошняя месца займае блізкароднасць тых канкрэтных этнаграфічна-бытавых і псіхалагічных рэалій, якія не толькі захаплялі, але і натхнялі самога Купалу на творчую працу, узбагачалі яго паэтычнае мысленне, штурхалі на наватарскі пошук, а часам і творчае саборніцтва.

Сам Купала адзначыў: «З польскіх аўтараў на мяне вялікае ўражанне рабілі Выспянскі, Славацкі, Міцкевіч, часткова Крашэўскі сваімі гістарычнымі раманамі»¹.

Вылучэнне Купалам традыцый выдатнага польскага драматурга на першае месца, відавочна, не выпадковае. Менавіта ў яго творчай спадчыне знаходзім самабытнае ўзнаўленне традыцый Міцкевіча ў новы гістарычны перыяд — перыяд узмацнення рэвалюцыйна-вызваленчага і пралетарскага руху. Выспянскі рашуча адкідвае ідэі польскага месіянізму і ўсё больш адкрыта схіляецца да сучаснага яму рэвалюцыйнага дэмакратызму.

Разам з тым, пераасэнсоўваючы міцкевічаўскі вобраз Конрада ў п'есе «Вызваленне», С. Выспянскі шырока выкарыстоўваў некаторыя рэгіянальныя элементы і матывы «Дзядаў», заснаваныя, як вядома, на беларускім фальклору. І гэта было надзвычай блізікім творчым пошукам і схільнасцям самога Купалы — захапленне выдатнымі традыцыямі становіцца сапраўды плённым і трывалым.

Праблемная сувязь «Паўлінкі» з «Вяселлем» Выспянскага ў нашай крытыцы адзначалася неаднаразова.

Рамантычная спадчына А. Міцкевіча — адно з найбольш ранніх і трывалых захапленняў Купалы, важны фактар творчага станаўлення маладога беларускага паэта. Аб гэтым сведчаць і шматлікія пераклады і перайманні з «вясшчун польскай паэзіі». Падкрэсліваючы ўсю самабытнасць купалаўскага рамантызму, яго тыпалагічныя адрозненні ад традыцый славянскай паэзіі пачатку XIX ст., трэба мець на ўвазе, што найбольш выразна кантакты выяўляюцца тут у сферы рэгіянальных асноў, пэўнай агульнасці трансфармацыі традыцый, блізкасці да этнаграфічна беларускай бытавой стыхіі, эмацыянальнай атмасферы.

«Вялікім паэтам» назваў Купала і Ю. Славацкага. Менавіта ён звяртаўся да ўсіх славянскіх народаў, у тым ліку рускага і беларускага, падтрымаць рэвалюцыйна-вызваленчы рух польскай дэмакратыі («Гімн», «Ода да свабоды», «Квлік», «Песня літоўскага легіёну»).

У паэзіі Славацкага шырока выкарыстаны рэгіянальныя каларыт беларускага Палесся, паказана галечка прыгоннай вёскі і раскоша панскіх палацаў. Гэтыя жудасныя кантрасты асабліва ярка адлюстраваны ў паэме «Ліля Венеда», «Вялікдзень у князя Радзівіла Сіроткі» і інш. Як вядома,

¹) «Польмя», 1946, № 6, стар. 122.

супастаўленне сацыяльных кантрастаў стала адным з найбольш распаўсюджаных і ўніверсальных эстэтычных прыёмаў усёй беларускай рэвалюцыйна-дэмакратычнай літаратуры XIX — пач. XX ст.ст.

Не магла не захапіць Купалу і адкрытая антыклерыкальная накіраванасць многіх твораў Славацкага («Кордын»). Традыцыі гістарычных раманаў і аповесцей І. Крашэўскага, які паходзіў з Брэстчыны, прыцягвалі ўвагу Купалы перадусім сваёй пазнаваўчай вартасцю, сваёй маральнай праблематыкай, звязанай з побытам і традыцыямі тагачаснай беларускай вёскі («Астап Бандарчук», «Гісторыя Саўкі», «Ульяна» і інш.). З другога боку, зацікаўленасць Купалы да прозы, і асабліва да гістарычнага рамана, выяўляла глыбокае разуменне паэтам актуальных патрэб гісторыка-літаратурнага развіцця ў Беларусі пач. XX ст., у першую чаргу, неабходнасці ўзбагачэння тагачаснай беларускай прозы буйнымі эпічнымі формамі, як сведчанне сталасці нацыянальнай літаратуры ў цэлым.

Бясспрэчна, традыцыі Крашэўскага былі перспектыўнымі: не толькі ў сэнсе ўзбагачэння жанраў, але і ў сэнсе разнастайнасці стылістычна-выяўленчых сродкаў і прыёмаў, а таксама ў сэнсе чыста пазнаваўчым, хоць, як вядома, развіццё беларускай прозы, у тым ліку і гістарычнага рамана, пайшло ў іншым напрамку, грунтуючыся на багацейшых здабытках рэалістычнай рускай прозы XIX — пачатку XX ст.ст.

Важна адзначыць, што захапленне Купалы традыцыямі суседніх літаратур, пры ўсёй іх плённасці і трываласці, насіла спецыфічны характар — яно выяўляла найчасцей аргументную цікавасць паэта да рэгіянальных матываў і традыцый, сугучных яго асабістаму жыццёваму вопыту. Пры гэтым літаратурныя традыцыі ніколі не скоўвалі творчай ініцыятывы Купалы-паэта, а з'яўляліся своеасаблівым знешнім імпульсам да яшчэ больш настойлівых наватарскіх пошукаў.

У. П. КАВАЛЕНКА

(Гомель)

РЭГІЯНАЛЬНЫ КАЛАРЫТ ПРОЗЫ І. ШАМЯКІНА

Вывучэнне асаблівасцей псіхалагічнага складу літаратурных герояў, іх мовы ў сувязі з мясцовымі асаблівасцямі той ці іншай мясцовасці, яе тапанімікі, побыту і этнаграфіі ў

значнай ступені паглыбляе разуменне творчага працэсу ў цэлым.

Багаты матэрыял для раскрыцця рэгіянальных асаблівасцей мастацкай творчасці дае проза І. Шамякіна. Калі, скажам, яго ранняя аповесць «Помста» не вызначалася яшчэ выразнасцю мясцовага каларыту, то «Глыбокая плынь», а затым «Трывожнае шчасце» і асабліва «Снежныя зімы» даюць падставу меркаваць, што пісьменнік паспяхова авалодвае гэтымі плённымі прынцыпамі рэалістычнага адлюстравання рэчаіснасці.

Паралельна з узбагачэннем сюжэтных ліній, дынамізмам дзеяння І. Шамякін больш грунтоўна падыходзіць да раскрыцця «дыялектыкі душы» герояў, іх паводзін у складаных жыццёвых абставінах. Праўда, як слухна заўважыў у свой час У. Юрэвіч, публіцыстычнае вырашэнне многіх важных жыццёвых і псіхалагічных аспектаў у І. Шамякіна выступае пераважна як катэгорыя зместу, а потым ужо формы, што некалькі паслабіла эстэтычную дзейнасць твора. Многія раннія творы Шамякіна (апавадванні, аповесць «Помста») не вызначаліся яшчэ асаблівым багаццем народнай мовы, не гаворачы пра яе рэгіянальныя, мясцовыя адзнакі. Аднак у далейшым пісьменнік імкнецца ўзбагаціць мову герояў, папоўніць дыялог элементамі, характэрнымі для той мясцовасці, дзе разгортваліся падзеі. Так, у рамане «Глыбокая плынь» нярэдка сустракаюцца асаблівасці задняпроўскіх гаворак.

Выкарыстанне рэгіянальных асаблівасцей, апора на традыцыі народнай этыкі, маралі садзейнічае больш глыбокаму вырашэнню вядучых ідэйна-эстэтычных праблем рамана, асабліва раскрыццю інтэрнацыяналізму і савецкага патрыятызму, бо для яго герояў памяць аб вайне стала неаддзельнай ад уяўленняў пра чалавечнасць, мужнасць, высакародства. Для таго, напрыклад, каб перадаць усю глыбіню і шчырасць пачуццяў дачкі і бацькі Маеўскіх, у рамане «Глыбокая плынь» І. Шамякін узнаўляе карціны прыроды Гомельшчыны, дзе ўслаўляе непаўторнае харавство палескага краявіду. Героі рамана псіхалагічна падрыхтаваны да таго, каб рашыць самае галоўнае для іх — стаць на шлях барацьбы супраць фашызму.

Тэндэнцыя да паглыблення рэгіянальнага каларыту істотна ўзмацняецца ў рамане «Снежныя зімы». Многія эпізоды ў гэтым творы выпісаны надзвычай удала як з боку рэ-

гіянальнага каларыту, так і рэалістычнай дасканаласці, яскравасці.

Гэта тэндэнцыя выявілася і ў выкарыстанні мясцовых гаворак:

«Пастарэў, ты камандзір, пастарэў, — але тут жа, як бы схамянуўшыся, падбадзёрыла: — Але нічога, яшчэ, нічога, дзядок дзябелы».

Выраз «дзябелы дзядок» сустракаецца і на Гомельшчыне, і на Магілёўшчыне¹.

Мясцовы каларыт у творчасці І. Шамякіна служыць задачы мастацкага раскрыцця вобразаў, ён паглыбляе псіхалагічны аналіз. Вось перад намі апісанне душэўнага стану Антанюка, які сышоў раптам з цягніка на станцыі Гомель. Псіхалагічна надзвычай пераканаўча раскрыта тут радаснае ўспрыманне героем горада свайго першага кахання, юнацкія ўспаміны.

Рэгіянальныя элементы станю́ча ўплываюць і на характар апісанняў у рамане, асабліва на раскрыццё малюнкаў прыроды. Вобразы роднай прыроды, апісанні месца дзеяння, дэталі тапанімічнага характару служаць больш глыбокаму раскрыццю ідэйна-філасофскага зместу твора. Так, І. Шамякін часта звяртаецца да вобраза дуба, які становіцца сімвалам жыцця, перамогі над смерцю, увасабленнем усяго светлага і жыццяздольнага (аповесць «Дубы», II частка «Глыбокай плыні» і інш.).

Аналіз прозы І. Шамякіна сведчыць, што выкарыстанне багаццяў народнай мовы, мясцовага этнаграфічнага каларыту паглыбляе агульны ўзровень эмацыянальна-псіхалагічнага раскрыцця характараў і абставін, узбагачае творчы метады таленавітага пісьменніка.

У. А. ЛЕБЕДЗЕУ

(Брэст)

НЕКАТОРЫЯ СТЫЛІСТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ АПАВЯДАННЯЎ К. ЧОРНАГА 20-х ГАДОЎ

У дзённіку ваеннага часу К. Чорны, радуючыся вызваленню сваёй радзімы ад фашысцкай навалы, з замілаваннем прызнаваўся: «Родныя мае мясціны. Як мая душа рвецца

¹) І. К. Бялькевіч. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. Мінск, 1970, стар. 153.

туды! Яна заўсёды там. Там жывуць усе мае персанажы. Усе дарогі, пейзажы, дрэвы, хаты, чалавечыя натуры, праякія калі-небудзь пісаў. Гэта ўсё адтуль, сапраўднае»¹.

Шматлікія назіранні даследчыкаў аб трывалай жыццёвай аснове твораў пісьменніка дапаўняюць сведчанні мемуарыстаў. Людзей, якія добра ведалі ў жыцці К. Чорнага, уражвала і здзіўляла яго дасканалае веданне нават самых непрыкметных драбніц жыцця, звязаных з роднай вёскай: «Скажы, ці даўно з Цімкавіч? — былі яго першыя да мяне словы. — Як жывуць Стэфка і Ліза Яцкевічавы, ці жыве яшчэ стары? Можна, ужо і прымакоў набралі? Дзе цяпер Абцэшка і Аксёнаў? Я чуў, што Кулеш, помніш, каторы з Пузава, паступіў у Дзяржаўны ўніверсітэт. Кажуць, там паказвае сябе так жа, як і ў Цімкавічах. Дае фору. Вельмі ж фацэтны чалавек з яго выходзіць»².

Пісьменнік сам прызнаваўся, што хацеў стварыць шэраг твораў аб развіцці «чалавечага грамадства за час ад паншчыны да бяскласавага грамадства»³. Амаль усе творы К. Чорнага моцна прывязаны да адной мясцовасці, да родных ваколіц пісьменніка. «Мясцовы каларыт» выразна праяўляецца ўжо ў яго першых апавяданнях.

У творчасці К. Чорнага ўсё пачынаецца з Цімкавіч. Магчыма, цяжка знайсці другога пісьменніка ў нашай літаратуры, у якога б месца дзеяння ва ўсіх творах было адзіным.

Пад сваім уласным імем Цімкавічы не так часта сустракаюцца ў апавяданнях пісьменніка. Так, напрыклад, у апавяданні «Максімка» вяскоўцы спрачаюцца «аб колькасці званоў на цімкаўскай званіцы». Але многія з тых безыменных вёсак, апісаных ў апавяданнях, нагадваюць, безумоўна, усё ж тыя Цімкавічы.

«Адна толькі вёска, дзе я нарадзіўся і вырас, можна даць тыпаў на паўсотню раманаў. Ты не палохайся, што гэта з адной вёскі, і раманы могуць выйсці аднародныя сваім матэрыялам. Перш за ўсё, гэта чалавечыя тыпы, якія можна ставіць у розныя ўмовы і сітуацыі»⁴. Гэтае прызнанне Самуйлёнка прыводзіў у артыкуле аб пісьменніку К. Чорны.

¹) „Полюмя“, 1965, № 4, стар. 145.

²) М. Хведаровіч. „Памятныя сустрэчы“. М., 1963, стар. 138.

³) К. Чорны. Збор твораў (1954—1955 г.г.), т. 6, стар. 238.

⁴) К. Чорны. Збор твораў (1954—1955 г.г.), т. 6, стар. 333.

Іх мог сказаць і сам К. Чорны, настолькі яны адпавядалі ўсяму духу яго творчасці.

Як паказваюць назіранні, «мясцовы каларыт» больш адчуваецца ў апавяданнях, прысвечаных вёсцы, чым гарадскому жыццю. Цэментуе ў адзінае цэлае ўсю творчасць пісьменніка і тое, што ў ёй вельмі многа агульных герояў, якія пераходзяць з аднаго апавядання ў другое. Часам К. Чорны захоўвае і якую-небудзь характарыстыку персанажаў як яркую мастацкую дэталю. Напрыклад, чалавек, у якога «сарваны жывот», сустракаецца пад рознымі імёнамі ў апавяданнях «Радасць жанчыны», «Буланы», «Гаворка ўночы ў дарозе». Факты, якія мелі месца ў жыцці і якія асталіся ў эмацыяльнай памяці пісьменніка, неаднойчы сустракаюцца ў яго творах.

Сведчанні мемуарыстаў пацвярджаюць, што пісьменнік ішоў ад фактаў жыцця менавіта роднага наваколля. «Лірычны герой апавядання «Хвоі гавораць» — сам Мікалай, дзядзька Язэп — далёкі сваяк, цімкавец Адамовіч, у якога сапраўды быў сын Міхал, дзяўчына Дося — гэта Вікця, толькі ў жыцці была яна дачкой не Адамовіча, а Андруковіча — суседа Раманоўскіх. Трымаецца пісьменнік нават і другарадных дэталей: былі ў Цімкавічах і Пятрусь Міхалінчык, і Яўхім Стрыгун, і стары Гірш, а ў доме папа Жалезняковіча сапраўды гаспадарылі камсамольцы»¹.

Многія раннія апавяданні Чорнага цесна звязаны з адпаведнай мясцовасцю і каларытам мовы. Пісьменнік захоўвае асаблівасці народнай гаворкі. Мясцовыя элементы і стылістычныя выразы сустракаюцца як у мове аўтара, такі і ў мове шматлікіх персанажаў: «А калі ж павязом?» («Максімка»), «Сёння я быў у іх на хутарох» («Маё дзела цялячае»), «Непадалёку каля нечай хаты гуляў маладзёж» («Вераснёвыя ночы»), «І венцай ніц» («Палявыя людзі»).

Трывалая сувязь з роднымі мясцінамі, адчуванне стыхіі народнай мовы, звычайў, побыту разам з іншымі творча-псіхалагічнымі і грамадскімі фактарамі істотна пашыралі жыццёвую аснову прозы К. Чорнага, прыдаючы ёй сапраўдную рэалістычную глыбіню і значнасць.

¹ С. Х. Александровіч. «Сэрца, у якім месціцца цэлы свет», «Польмя», 1964, № 11, стар. 173.

А. І. МАЛЬДЗІС

(Мінск)

ПОМНІКІ ЛІТАРАТУРНАГА ЖЫЦЦЯ ПАЛЕССЯ У XVIII СТАГОДДЗІ

У XVIII ст. беларускае Палессе было адсталай правінцыяй Рэчы Паспалітай, а потым царскай імперыі. На яго тэрыторыі дзейнічалі толькі тры навучальныя ўстановы сярэдняга тыпу (Брэст, Мазыр, Пінск). Адзіная ў краі пінская езуіцкая друкарня (1729—1746) выдавала пераважна малітоўнікі. Эстэтычныя запатрабаванні мясцовай шляхты задавальняліся панегірыкамі на польскай і лацінскай мовах.

Аднак нават у XVIII ст. Палессе не было інтэлектуальнай пустыняй. Яно дало славянскім народам нямала вядомых пісьменнікаў-асветнікаў. Сярод іх — пачынальнікі класіцызму ў польскай літаратуры А. Нарушэвіч і Ю. У. Нямцэвіч. Адным з першых шляхецкіх рэвалюцыянераў Беларусі быў ураджэнец Мазырскага павета І. Яленскі, сасланы за свае перакананні ў Салавецкі манастыр. У публіцыстычных творах, напісаных на польскай і рускай мовах у 90-х г.г. XVIII ст., ён выступаў супраць прыгонніцтва, за роўнасць усіх саслоўяў, сцвярджаў, што народ з'яўляецца стваральнікам усіх матэрыяльных даброт, праўдзіва паказваў жыццё беларускага і рускага сялянства. Аднадумцам Яленскага быў ураджэнец Піншчыны, удзельнік паўстання 1794 г. Ю. Копаць. Сасланы царскім урадам на Камчатку, ён з павагай і сімпатыяй пісаў пра «туземныя» народы Сібіры і Далёкага Усходу. «Дзённік падарожжа...» Ю. Копаця з'яўляецца цікавым мастацкім дакументам эпохі.

Пэўную ролю ў літаратурным жыцці тагачаснага Палесся ігралі таксама М. Матушэвіч, М. Карповіч, К. Вырвіч, І. Нагужэўскі, браты Турскія і іншыя мясцовыя ўраджэнцы і жыхары. Пісалі яны на польскай мове. Аднак у іх мастацкіх і публіцыстычных творах знайшла адлюстраванне палеская рэчаіснасць.

Прыкметным цэнтрам рэгіянальнага літаратурнага жыцця з'яўлялася Пінская калегія. Выкладанне ў ёй вялося пераважна на лацінскай мове. Адсюль распаўсюджваліся рэлігійная схаластыка, ідэі контррэфармацыі. Але друкарня і тэатр, якія існавалі пры калегіі, у пэўнай ступені садзейнічалі культурнаму развіццю Палесся. У тэатры ставілі-

ся творы на антычныя сюжэты (захаваліся друкаваныя праграмы школьных прадстаўленняў 1717, 1721, 1733 і 1739 гг). З 11 вядомых нам кніг, што ўбачылі свет у Пінску ў XVIII ст., найбольш цікавыя зборнікі «Усякай усячыны» К. і А. Несялоўскіх. Сярод уключаных туды польскіх і лацінскіх твораў ёсць «эпіграма» ў гонар Пятра I, сатырычны «Універсал падаткаў», накіраваны супраць марнатраўства і захаплення чужаземнай модай.

Побач з польскай, лацінскай і царкоўнаславянскай мовамі ў друкаваных і рукапісных палескіх крыніцах XVIII ст. сустракаецца таксама беларуская мова. Так, у рукапісным зборніку «Розныя французскія і польскія вершы, сабраныя ў 1752 годзе ў Высокім» (Нацыянальная бібліятэка ў Варшаве) ёсць «руская песня» «Прасіў мяне Гарасым, Гарасым»; у антопальскім зборніку (ЦДГА УССР, г. Львоў) — вершы «Ах ты, свеце лестный» і «Ах, шчасце, шчасце, беднае, злое». Мабыць, на Палессі ў 1738 г. былі запісаны калядкі «Того дня вельмі славного» і «Пастушкове, пастушкове, новаго гостя знайте» (Ягелонская бібліятэка ў Кракаве).

Цікавым помнікам «палескай» рэгіянальнай літаратуры з'яўляецца верш, напісаны ў гонар прыезду ў Дубою Пінскага павета польскага караля Станіслава Аўгуста (1784). Верш належыць мясцоваму плябану. Чытала яго каралю «панна са службы, па-вясковаму апранутая». Захаваўся ж твор ў рукапісным «Дыярышы» (Бібліятэка Чартарыскіх у Кракаве):

Найяснейшы королю, наш мілостівы пане,
Нехай богу чэст і хвала непрэстане
Будэт, жэ і нашы очы оглядают вашэ,
Королевскую мілост, шчо баткі нашэ
Не оглядалы, а тэпэр нам міло,
О наш монархо, за такое діло
Обач наш край, обач свої слугі,
Мы будэм жычыты век тобе длугі.
Помагай, божэ, і дорога шчэсліва,
Куды замыслів, королевска мосьць мілостіва.

Мабыць, таму ж невядомаму аўтару належаць таксама вершаваныя двухрадкоўі, якімі ў 1796 г. дубойскія сяляне віталі Мінскага генерал-губернатара Тутолміна.

Хутчэй за ўсё, на Палессі, на беларуска-ўкраінскім моўным паграніччы нарадзіліся беларускі і ўкраінскі варыянты песні касцюшкаўскіх паўстанцаў. Беларускі варыянт (Рук. аддз. Цэнтр. б-кі АН Літоўскай ССР) называецца «Песня беларускіх жаўнераў 1794 года», украінскі (выйшаў асобнай брашурай, знойдзенай намі ў вrocławьскім «Асалінэуме») — «Пісн. украінців козаків». Пакуль што цяжка сказаць, які тэкст з'яўляецца арыгіналам, а які — перакладам. Але блізкасць іх і залежнасць несумненная. Для доказу супаставім два ўрыўкі (лацінка арыгіналу пададзена ў беларускай транслітэрацыі):

«Песня»

Помнім добра, што рабілі,
Як нас дзёрлі, як нас білі,
Дакуль будзем так маўчаці,
Годзі нам сядзець у хаці...

Нашто зямлю нам забралі?
Пашто ў пугы закавалі?
Дачкі, жонкі нам гвалцілі,
Трэ, каб мы ім заплацілі.

«Пісн»

Памятаем, шчо робылы,
Как нас дэрлы, как нас былы,
Докі ж будэмо молчаты,
Ходім з ружэм хутчэ з хаты...

Нашчо зэмлю нам забралы?
Нашчо в пуга поковалы?
Дочкі, жэны посромылы,
Ходзім з ных пороты жылы.

Урэшце яўна «палескія» рысы мае «Розговор Імператрыці з Ільгештромам лыстовны дня 28 апрыла 1794 году», друкаваны лацінкай, мабыць, у Варшаве ў тым жа 1794 г. У гэтым вершаваным творы даволі падрабязна расказваецца аб ходзе касцюшкаўскага паўстання. Беларуская лексіка арганічна пераплятаецца тут з украінскай. Прывядзём для прыкладу словы імператрыцы:

Што ж ты гаворыш до мэн, дурак,
Я тебе казала учыніты так,
Штобы поляков не было лыца,
А гдэ Варшава, там росла пшэныца.

Такім чынам, літаратурнае жыццё Палесся ў XVIII ст. хоць і не вызначалася асаблівай інтэнсіўнасцю, аднак насіла выразны рэгіянальны каларыт, абумоўлены беларуска-ўкраінскім культурным і моўным узаемадзеяннем.

А. А. МАЙСЕЙЧЫК

(Брэст)

РЭГІЯНАЛЬНЫ КАЛАРЫТ РАМАНА П. ПЕСТРАКА «СУСТРЭНЕМСЯ НА БАРЫКАДАХ»

Раман П. Пестрака «Сустрэнемся на барыкадах» належыць да твораў, у якіх аўтабіяграфічная аснова адыгрывае прыкметную ролю. Выкарыстанне бытавога і аўтабіяграфічнага матэрыялу — даўняя і плённая традыцыя нашых беларускіх празаікаў. Аднак у той час, калі паявіўся раман П. Пестрака, адносіны да бытавога, рэгіянальнага матэрыялу ў многіх пісьменнікаў былі своеасаблівымі: прыгладжанасць жыцця, ілюстрацыйнасць тэзісаў здаваліся ім больш важнымі, чым «грубая рэальнасць». Як зазначае даследчык прозы А. Адамовіч, «мова, быт беларуса ў такіх творах, як «За год да год», «Вясеннія ліўні» У. Карпава, «Даль палявая» Т. Хадкевіча і інш. успрымаюцца аўтарамі неяк збоку, як «наборная каса» знаёмых нацыянальных атрыбутаў, што павінна аздобіць вельмі ўмоўную схему жыцця»¹. Этнаграфічна-рэгіянальныя элементы, уведзеныя з такой мэтай у твор, не садзейнічалі стварэнню тыповых абстаўінаў.

Аўтар рамана «Сустрэнемся на барыкадах» пазбег такой абмежаванасці. Перад чытачом паўстае заходнебеларуская рэчаіснасць ва ўсіх яе супярэчнасцях і складанасці. А. Фадзееў у пісьме да П. Пестрака пісаў: «Я, акрамя ўсяго іншага, прачытаў яго (раман) з вялікай карысцю для сябе: шмат аб чым даведаўся, што было вядома глуха, вонкава, — знутры».

П. Пестрак адкідвае схематычныя ўяўленні аб жыцці і рэвалюцыйным змаганні ў Заходняй Беларусі. Некаторыя крытыкі пачатку 50-ых гадоў у асобных эпізодах рамана бачылі адыход пісьменніка ад жыццёвай праўды, хоць і залічвалі твор у разрад гістарычных раманаў. У. Карпаў у артыкуле «Проза 1949 года» выказваў думку, што герой твора Андрэй Касцевіч з самага пачатку павінен быў бы быць канчаткова сфармаваным рэвалюцыянерам, паколькі ён прыехаў з Савецкай Расіі. Аднак крытык не заўважыў, што менавіта з такімі ўяўленнямі пісьменнік палемізуе сваім твораў, у прыватнасці вобразах Івана Паддубнага. Знаходзя-

¹) А. Адамовіч. Маштабнасць прозы. Мінск, 1972, стар. 20.

чыся пад уражаннем перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі. Паддубны па дарозе на радзіму не раз з пафасам гаварыў у вагоне: «Што яны думаюць... паны... мы з імі за тыдзень разлічымся!» На месцы аказалася ўсё значна цяжэй. П. Пестрак паказвае складаны працэс фармавання рэвалюцыйнай свядомасці ва ўмовах заходнебеларускай рэчаіснасці. Ён шырока карыстаецца дакументальным матэрыялам, асабіста перажытым. У аснову многіх масавых сцэн і эпизодаў пакладзены рэальныя гістарычныя факты: затрымка ваяводскага цягніка каля станцыі Лунінец, дэманстрацыя пратэсту супраць разгрому Грамады ў Косаве 3 лютага 1972 года. Кобрынскае паўстанне 1933 года. У гутарцы з А. Гардзіцкім П. Пестрак зазначае: «Пратэстам на разгром Грамады і была наша Косаўская дэманстрацыя ў памятным дваццаць сёмым годзе, 3 лютага. Дэманстрацыі прайшлі па ўсёй Заходняй Беларусі. Наша скончылася ахвярамі і рэпрэсіямі: у сутычцы з паліцыяй загінула 6 чалавек і шмат было паранена. Дарэчы, гэтую падзею я апісаў у «Сустрэнемся на барыкадах»¹.

Думаецца, не зусім дакладна апэньваюцца ў нашай крытыцы некаторыя вобразы рамана. Выказваецца, напрыклад, думка пра штучны «аскетызм Андрэя», пра тое, што пры стварэнні гэтага вобраза пісьменнік следаваў «літаратурнай схеме паказу рэвалюцыянераў з хваравітым адмаўленнем ад асабістага шчасця»². Аднак такі вывад, калі ўлічваць мастайкі вопыт пісьменніка, патрабуе ўдакладнення. Рэвалюцыйнай давераснёўскай паэзіі Пестрака і ўвогуле лірычнаму герою тагачаснай заходнебеларускай лірыкі, рэвалюцыянеру-падпольшчыку, была характэрна такая рыса, як ідэалізацыя жанчыны, надзвычайная сціпласць і стрыманасць. Гэта праяўлялася ў падкрэсленай далікатнасці душэўных перажыванняў і пачуццяў героя. Ён глядзіць на жанчыну як на ўвасабленне нейкага недасягальнага характэра. Менавіта такая рыса характэрна і Андрэю. Ён увесь час ідэалізуе Вольгу. Яго пачуцці светлыя і пяшчотныя: «Як дайсці да цябе? Паслухаць твае словы — шчырыя і асцярожныя. Надзя, Надзя... Маладосць запрасіць ласкі. А мне без цябе ніхто яе не дасць... Ніхто...»

Значную ролю ў рамане адыгрывае народны гумар. Яго сэнс даволі часта можа быць зразуметы толькі на фоне та-

¹) А. Гардзіцкі. Сустрэчы, Мінск, 1972, стар. 18.

²) К. Г. Хромчанка. Піліп Пестрак, Мінск, 1960, стар. 83.

гачаснага заходнебеларускага жыцця. Успомнім, як трапна пры дапамозе гэтага мастацкага прыёму пісьменнік высмеяў польскіх нацыяналістаў («То ест Вісла...»), як іграй слоў ён дасягае камічнага **эфекта**.

Усе асноўныя героі рамана «Сустрэнемся на барыкадах» маюць сваіх прататыпаў. У вобразе Івана Паддубнага, па прызнанню самога аўтара, увасоблены многія асабістыя рысы камуніста з Пружаншчыны Дубовіка. З чалавекам, які паслужыў прататыпам Захара Зубца, пісьменнік пазнаёміўся ў турме. Вобраз Грынявіцкага шмат у чым блізкі жыццёваму лёсу С. О. Прытыцкага. Сам пісьменнік адзначыў, што сваіх прататыпаў маюць Шапко, Апанас Хмель і многія іншыя вобразы рамана.

У стварэнні тыповых абставін, у якіх дзейнічаюць героі рамана, П. Пестрак часта ідзе ад добра яму вядомага — краявідаў роднай Косаўшчыны і яе ваколіц. У апісаннях Глушца можна пазнаць невялікі гарадок Косава: «Калі выйшлі на апошнюю гару, перад вачыма як на далоні раскінулася ў нізіне мястэчка. Шаўковыя дымы плылі роўнымі слупамі з камяноў. Па ўскраінах — шэрыя хаты мяшчан, а там, далей — белыя дамы і яўрэйскія крамы. Тут для сонца была большая прастора. Яно проста палыхала па аснежаных стрэхах, і ад гэтага ярка блішчалі здалёк крыжы на дзвюх вежах — царквы і касцёла, якія маячылі над наваколлем у ранкавай цішыні, над апаўшым у даліну мястэч кам...» Сапраўды, яно такім і бачыцца, калі набліжацца да яго з боку роднай вёскі П. Пестрака Сакоўцаў.

Аб прывязанасці аўтара да родных мясцін сведчыць і тапаніміка рамана. Назвы Дзяды, Запалянка, Буславічы, Бярозаўская суполка, якія ўжыты ў рамане, супадаюць ці пераклікаюцца з сапраўднымі. У ваколіцах Косава ёсць вёскі Дзяды, Заполле, Бусяж, Бялавічы, горад Бяроза.

П. Пестрак іншы раз карыстаецца дыялектнай лексікай, уласцівай гэтым мясцінам: драбёст — тонкія палкі, якімі прывязваюць салому на страсе да латаў; кашук — кісет; калупацца — марудна што-небудзь рабіць; радзюга — дзяруга.

Выкарыстаны пісьменнікам рэгіянальны матэрыял істотна ўзбагаціў мастацкую палітру рамана, які па праву можна назваць мастацкім дакументам свайго незабыўнага гераічнага часу.

Л. В. МЕЛЬНИКАВА

(Гомель)

НЕКАТОРЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ВЫКАРЫСТАННЯ РЭГІЯНАЛЬНЫХ ЭЛЕМЕНТАУ У ДРАМАТУРГІІ УЛ. ГАЛУБКА

Галубок — адзін з заснавальнікаў беларускай савецкай драматургіі — увайшоў у нацыянальную літаратуру, як выдатны знаўца жыцця народа, яго побыту, звычайў этнаграфіі, мовы.

Па складу паэтычнага даравання ён належаў да тых пісьменнікаў, якія звяртаюцца да тэм, глыбока вынашаных, асабіста блізкіх і перажытых. Вось чаму многія драматургічныя творы Галубка цесна звязаны з канкрэтным месцам дзеяння, набываючы такім чынам характар ва многім рэгіянальны. Ул. Галубок настойліва імкнуўся да ўсебаковага ахопу жыццёвых з'яў, да паўнаты бытавых і этнаграфічных дэталей. Этнаграфічна-бытавы каларыт становіцца ў яго творчасці неадэмным элементам рэалістычнай тыпізацыі. Так, напрыклад, у п'есе «Бязродны», «Ліпавічок» і інш. ён шырока ўводзіць жанрава-бытавыя і абрадавыя сцэны, якія паглыбляюць малюнку народнага жыцця, раскрываюць некаторыя характэрныя праявы народнай псіхалогіі, народнага погляду на з'явы навакольнай рэчаіснасці. Важна адзначыць, што ў сцэнах, звязаных з народнымі звычаямі, побытам, этнаграфіяй, адчуваецца не толькі паэтызацыя народных традыцый, але нярэдка гучыць рэзкае асуджэнне архаічных з'яў і перажыткаў у побыце дарэвалюцыйнай вёскі.

Вывучаючы рэгіянальныя асаблівасці драматургіі Галубка, зразумела, нельга абмяжоўвацца толькі знешнімі этнаграфічна-бытавымі ці культурна-гістарычнымі традыцыямі ў асэнсаванні з'яў мінулага і сучаснага. Выключную ролю ў творчай працы Галубка-драматурга адыгрывае народная моўная стыхія. Менавіта праз мову ён змог дасягнуць глыбіні раскрыцця псіхалогіі і настрояў чалавека, па-мастацку пераканаўча і паслядоўна матывіраваць паводзіны і ўчынкi сваіх герояў. Галубок умела ўключае ў стылістычную плынь сваіх твораў народную лексіку і фразеалогію, тонка перадае дыялектныя адценні мовы, шырока выкарыстоўвае багацце прыказкавай паэтыкі, фанетычныя, лексічныя дыялектызмы

і г. д. Як вядома, у драматургіі Галубка вядучае месца займае сялянская праблематыка, жыццё працоўнай масы вёскі ў дарэвалюцыйны час. Таму зусім натуральна, што ў мове персанажаў пераважаючымі застаюцца дыялектныя элементы. Вось рэпліка стоража з камедыі «Суд»: «Пісар ад гарэлкі азык, галава як церліца, вочы акурзаціліся, а рукі, як машына, маланкаю паперы скрыгаюць — шась, шась».¹ Бясспрэчна, што ўжыванне дыялектызмаў у мове сялян не толькі паглыбляла індывідуалізацыю мовы герояў, падкрэсліваючы іх культурную адсталасць, але разам з тым раскрывала прычыны гэтай адсталасці — векавы сацыяльны і нацыянальны прыгнёт.

Некалькі іншую мастацкую функцыю адыгрываюць дыялектызмы ў абмалёўцы прадстаўнікоў «вышэйшых слаёў» («...я прашастаўся ў карты», «...па дарозе раскурсай старшыню», «...пастарайся лахманы прысусліць» і інш.). У такіх выпадках народныя фразеалагізмы, «хадзячыя» выразы, вульгарызмы выяўлялі інтэлектуальную абмежаванасць і прымітывізм светаўспрымання прадстаўнікоў вясковай «напаўінтэлігенцыі».

Па-мастацку ўзнаўляючы народнае асяроддзе, атмасферу сялянскага жыцця і побыту, Галубок шырока абавіраецца на этычныя традыцыі і ацэнкі свайго народа, выяўленыя ў жанры прыказак, прымавак, выслоўяў. Трапныя народныя выслоўі, адлюстроўваючы народны светапогляд, істотна паглыблялі ідэйна-філасофскую канцэпцыю драматургічных твораў Галубка, сваім выхаваўчым зместам аказвалі значны ўплыў на глядача. Вось некаторыя найбольш характэрныя з іх: «З багатым не варта судзіцца, а з дужым біцца», «Пакуль сыты пахудзее, дык худы памрэ». У іх няцяжка заўважыць адбітак сацыяльна-гістарычнага вопыту народных мас, іх рэзка адмоўныя, іранічныя, часам саркастычныя адносіны да вышэйшых слаёў, царскага суда, паноў і падпанкаў. Вось чаму рэплікі і маналогі выкрываўчага зместу Галубок найчасцей уключае ў мову прадстаўнікоў працоўнай масы, людзей, умудроных багатым жыццёвым вопытам. Фальклор у такіх выпадках з'яўляўся эфектыўным сродкам стварэння паўнацэнных чалавечых характараў, тыповых абставін драматычнага дзеяння, з другога боку — садзейнічаў выкрыццю нікчэмнай паразытычнай сутнасці эксплуатацараў і розных «чыноўных п'явак» (Ленін).

¹ Ул. Галубок. П'есы. Мінск, 1968, стар. 10.

Такім чынам, даследуючы рэгіянальныя асаблівасці драматычнага Ул. І. Галубка, можна зрабіць вывад, што станаўленне характараў ягоных герояў абумоўлена агульным узроўнем сацыяльна-гістарычнага вопыту шырокіх мас, іх рэгіянальнымі традыцыямі, узроўнем духоўнай культуры беларускага народа. І ў гэтым іх бясспрэчнае пазнаваўчае значэнне.

А. М. ПЯТКЕВІЧ

(Гродна)

СТАРАЖЫТНАЯ РУКАПІСНАЯ ТВОРЧАСЦЬ НА ГРОДЗЕНШЧЫНЕ

Рукапісная спадчына — вельмі важная частка духоўнай культуры народа. У Беларусі, у прыватнасці на заходніх яе землях, рукапісная справа атрымала ў старажытны перыяд надзвычай шырокае развіццё, што лёгка тлумачыцца гістарычнымі ўмовамі, абставінамі грамадскага жыцця таго часу. Побач з летапіснымі творамі і разнастайнымі актавымі матэрыяламі ствараецца ў тую пару многа рукапісных кніг, пераважна рэлігійна-павучальнага зместу, якія пісаліся пры мясцовых манастырах, цэрквах і прызначаліся як для літургічных мэт, так і для масавага чытання. Яны адыгралі вялікую ролю ў пашырэнні пісьменнасці, асветы, развіцці літаратурнай, мастацкай творчасці на тэрыторыі Беларусі.

Афіцыйнае становішча беларускай мовы як мовы дзяржаўнай у Вялікім княстве Літоўскім, хуткае распаўсюджанне тут гуманістычных поглядаў, ідэй рацыяналізму, рэфармацыйнага руху спрыяюць таму, што ў рукапісных кнігах ўсё больш смела пранікае народная моўная стыхія, і яны становяцца блізкімі і даступнымі многім слямам насельніцтва. Кнігапісанне, якое развілася на землях Беларусі ўжо ў Х ст., набывае сапраўдную папулярнасць і высокую павагу ў грамадстве. Аднак лёс беларускіх рукапісных кніг быў трагічным. Яны станавіліся ахвярамі стыхійных бедстваў, ваенных разбурэнняў, працяглай рэлігійна-палітычнай барацьбы. Кнігі гінулі ці вывозіліся далёка за межы Беларусі. Уцалелыя ж кнігі¹ вельмі моцна панішчыліся ад шматвяко-

¹ Ужо ў 1865 г. толькі ў Віленскай публічнай бібліятэцы было 538 рукапісных кніг, сабраных большасцю з мясцовых крыніц.

вага карыстання. У іх пагубляліся пачатковыя і апошнія лісты, на якіх па традыцыі нярэдка змяшчаліся звесткі пра піскоў, мастакоў, укладчыкаў. Таму вызначыць вузкая рэгіянальную прыналежнасць той ці іншай кнігі сёння асабліва цяжка, а то і немагчыма.

Са шматлікіх рукапісаў, напісаных на стараславянскай, старабеларускай, старажытнарускай (з многімі беларускімі элементамі) мовах, мною выдзелены пакуль 55 кніг, якія з пэўнасцю можна аднесці да рэгіёну Гродзеншчыны (па месцы напісання, захоўвання, па тэксце даўняга ўкладу). Найбольш раннія з іх адносяцца да 1-ай паловы XIII ст., познія — да 1-ай паловы XVIII ст. Большасць кніг (41) стваралася ў XV—XVII ст.ст. Сярод іх — Евангеллі, Пралогі, Мінеі, Кормчыя, Чэцці, разнастайныя Зборнікі, Павучанні і інш. Кніганяпісанне звязана было з такімі пунктамі, як Жыровічы (Слоні́мскі р-н), Лаўрышава, Любча, Ятра, Навагрудак (Навагрудскі р-н), Вялікія і Малыя Жухавічы, Карэлічы (Карэліцкі р-н), Гродна, Баруны (Ашмянскі р-н), Малое Мажэйкава (Лідскі р-н), Ваўкавыск, Галынка (Ваўкавыскі р-н).

Пра высокае развіццё кніганяпісання на Гродзеншчыне сведчыць і той факт, што вопыт піскоў, якія паходзілі з гэтых мясцін, выкарыстоўваўся за межамі Гродзеншчыны, за межамі Беларусі. Так, вядомая Чэцця 1489 года пісалася ў Камянцы на Брэстчыне папавічам Бязрозкам з Навагрудка, Пралог 1530 года пісаны на Украіне (у Луцку і Дубне) «рукою многігрэшнаго свяценноинока Макариа Лвовича з Голшан родом», у Дубне ў 40—50-ыя гады XVI ст. іераманах Арсеній, сын Лукаша з Ваўкавыска, пісаў Евангелле.

Рукапісы Гродзеншчыны цікавыя многімі гістарычнымі, літаратурна-мастацкімі асаблівасцямі. У найбольш старажытных кнігах захаваліся шматлікія прыпіскі рознага часу, якія адлюстроўваюць мясцовыя падзеі, паведамляюць пра вядомых асоб, пра рэдкія з'явы прыроды і нават перадаюць рэлігійную палеміку XVII ст. Прыпіскі гэтыя часам дазваляюць меркаваць і аб міграцыі кніг. Шырокі пазнавальны матэрыял нясуць запісы аб укладах у манастыр, якому належала кніга. Напрыклад, у Лаўрышаўскім Евангеллі 1329 года змешчана 13 такіх запісаў, зробленых у XIV—XVI ст.ст. Лаўрышаўскі манастыр, які, на думку некаторых даследчыкаў (У. Пашута, М. Ермаловіч), быў цэнтрам ранняга беларускага летапісання, карыстаўся, відаць, доўгі час добрай

славай як асяродак асветы, перадавой грамадскай думкі. І мясцовыя людзі розных саслоўяў у знак павагі да яго ўкладвалі сюды розную рухомую і нерухомую маёмасць. У некаторых кнігах XV—XVII ст.ст. звесткі пра пісца даюцца ў форме разгорнутых пасляслоўяў, цікавых фактычнымі дэталямі, не зусім традыцыйнымі вобразнымі прыёмамі. Сустрэкаюцца тут і досыць рэдкія ў рукапісах «лірычныя адступленні», у якіх выяўляецца аўтарская радасць з прычыны завяршэння работы над кнігай, павучанні часам даюцца ў вершаванай форме.

Гродзенскія рукапісныя кнігі афармляліся на высокім для свайго часу мастацкім узроўні. З асаблівай стараннасцю і паслядоўнасцю выконваліся ілюстрацыі ў Евангеллях. Сярод іх вылучаюцца палеаграфічнай дасканаласцю, мастацкім характам мініятур, заставак, ініцыялаў Лаўрышаўскае і В. Жухавіцкае Евангеллі XIV ст., Жыровіцкае, Ваўкавыскае, М. Жухавіцкае XV ст., Карэліцкае Евангелле, створанае не пазней 1-ай паловы XVII ст. Мініятуры евангелістаў у Жыровіцкім евангеллі, напрыклад, вызначаюцца дакладнасцю рысунку, паэтычнай цэласнасцю, багаццем фактычнага зместу. Складанасцю каляровай гамы цікавыя застаўкі ў Карэліцкім Евангеллі.

Традыцыі мастацкага афармлення рукапісаў плённа выкарыстоўваюцца і абнаўляюцца ў беларускім кнігадрукаванні, якое атрымлівае шырокае развіццё ў XVI—XVII ст.ст.

Л. П. СМАЛЬЯНАВА

(Брэст)

ГЕРАІЧНАЯ АБАРОНА БРЭСЦКАЙ КРЭПАСЦІ У МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Пра гераічную абарону Брэсцкай крэпасці напісана шмат твораў — мастацкіх, мемуарных, дакументальных. Яны разнастайныя ў жанравых адносінах — раманы, апавесці, апавяданні, нарысы, п'есы, вершы, паэмы. Іх стварылі пісьменнікі на розных мовах нашай краіны.

Адлюстраванне літаратурай рэальнага жыццёвага факту, асабліва такога маштабу, як абарона Брэсцкай крэпасці, бяспрэчна, звязана з вывучэннем і асэнсаваннем гэтага факту грамадзянскай гісторыяй. Цікаvasць літаратуры да

тэмы гераічнай абароны Брэсцкай крэпасці ўзрастала па меры таго, як збіраўся і накапліваўся дакументальны матэрыял пра гэты гераічны і трагічны эпізод з гісторыі Вялікай Айчыннай вайны.

Першыя апублікаваныя звесткі пра падзеі ў крэпасці паявіліся ў 1942 годзе ў сакавіцкім нумары газеты «Красное знамя». Сёння цяжка меркаваць, ці абапіраўся Кузьма Чорны на які-небудзь дакументальны матэрыял, але ў рамане «Вялікі дзень», над якім пісьменнік працаваў у час вайны, апісваецца жорсткі бой з фашыстамі пад Брэстам. Такім чынам, Кузьма Чорны першым увёў у літаратуру тэму гераічнай барацьбы абаронцаў Брэсцкай крэпасці. З найбольш ранніх паэтычных твораў, прысвечаных гэтай тэме, варта назваць «Легенду о защитниках Бреста» (1945 г.) Льва Ашаніна і «У Брэсце» (1946 г.) Максіма Танка. Верш Максіма Танка перадае ўсхваляваны роздум чалавека, уражанага захваўшыміся на руінах цытадэлі прадсмяротнымі надпісамі салдат, імёны якіх пакуль што невядомы. Хто былі гэтыя людзі? — з такім пытаннем паэт звяртаецца да жывых.

У канцы 40-х і пачатку 50-х гадоў пра гераічную абарону Брэсцкай цытадэлі паяўляюцца творы буйных жанраў — п'еса Кастуся Губарэвіча «Брэсцкая крэпасць» (1950 г.), роман Сяргея Голубава «Когда крепости не сдаются» (1953 г.). Менавіта ў гэтых творах, асабліва ў п'есе К. Губарэвіча, пачаў ўзнаўляцца ва ўсёй сваёй велічы, эпічна, маштабна падзвіг абаронцаў крэпасці. Найбольшага творчага поспеху дасягнуў К. Губарэвіч. Яго п'еса шырока вядома па спектаклях Брэсцкага абласнога тэатра імя Ленінскага камсамола. Пастаўленая ўпершыню ў 1953 годзе, яна была паказана рускаму, украінскаму, польскаму гледачу. Галоўная мастацкая тэндэнцыя ў творы Губарэвіча — узвялічыць савецкага салдата, апець яго падзвіг. Таму ён нібы ачышчае характары сваіх герояў ад усяго прыватнага, бытавога, паказваючы іх у непасрэдным і адкрытым канфлікце з ворагам.

Пачынаючы з сярэдзіны 50-х гадоў, у творах пра Брэсцкую крэпасць заўважаюцца новыя якасці. Яны звязаны з агульнай эвалюцыяй тэмы Вялікай Айчыннай вайны ў нашай літаратуры. Агульнае паняцце — героі абароны Брэсцкай цытадэлі — пачало раскрывацца праз непаўторныя лёсы рэальных людзей. Дзякуючы шматгадовым пошукам дакументальнага матэрыялу пісьменніка Сяргея Смірнова, сёння мы ўяўляем гісторыю абароны крэпасці ва ўсёй яе

гістарычнай праўдзівасці. Яго кніга «Брэсцкая крэпасць» з'явілася адным з выдатных твораў савецкай дакументальнай літаратуры. Яна адзначана Ленінскай прэміяй і перакладзена на многія мовы свету.

З гэтага часу паяўляецца шмат твораў мемуарнага і дакументальнага характару, напісаных удзельнікамі абароны, якія засталіся жывымі. Дакументальная аснова пашыраецца і ў мастацкіх творах. Заўважаюцца новыя тэндэнцыі і ў прынцыпах мастацкага асэнсавання фактычнага матэрыялу: імкненне да рэалістычнай паўнаты, аб'ёмнасці і шматграннасці. Гэта відаць у тых эпізодах раманаў «Костёр» К. Федзіна і «Живые и мёртвые» К. Сіманова, якія прысвечаны пачатку вайны ў Брэсце.

Тэма гераічнай абароны Брэсцкай крэпасці шырока ўвайшла ў дзіцячую літаратуру. Гэта аповесць брэсцкага празаіка Аляксандра Авецкіна «Слова пра юнага героя» (1956 г.), Барыса Бур'яна «Вальс Грыбаедава» (1960 г.), Кардашовай «Большой день в жизни Кости», Г. Шыловіча «Школа ля крэпасці» (1962 г.) і інш. Гэтыя творы напісаны з арыентацыяй на дзіцячага чытача. У іх значную мастацкую функцыю адыгрывае прыгодніцкі элемент, займальнасць. Аўтары паказваюць, як у час суровых выпрабаваў няў юныя героі праяўлялі любоў да радзімы і нянавісць да фашысцкіх акупантаў, як рабіліся заўчасна дарослымі, бо разам са сваімі бацькамі неслі вялікі цяжар вайны.

Асабліва шмат твораў пра Брэсцкую крэпасць напісалі паэты. Жывой крыніцай натхнення стала гэтая тэма для паэтаў Брэстчыны. Яшчэ ў 1951 годзе брэсцкі паэт Мікола Засім напісаў верш «На беразе Буга». З таго часу на старонках абласной газеты «Заря» былі надрукаваны вершы членаў Брэсцкага абласнога літаб'яднання: М. Цялічкі «Чтоб в веках её слава сияла» (1965 г.), М. Гелера «В залах музея» (1965 г.), А. Гарая «Вернасць» (1965 г.), В. Жуковіча «На зямлі гарнізона» (1966 г.) і інш. Большасць з гэтых твораў па сваёй жанравай форме гераічныя балады. Асабліва вылучаецца сваімі высокімі ідэйна-мастацкімі якасцямі верш Міхася Рудкоўскага «Каменні цытадэлі», напісаны ў стылі ўрачыста-жалобнага рэквіема.

Сёння аб неўміручым подзвігу абаронцаў Брэсцкай крэпасці раскажваюць вершы ўкраінскага паэта А. Пашко, армянскага Ашота Грашы, грэчаскага Алексіса Парніса, чэш-

скага Уладзіслава Махуркі і многіх іншых, бо ў іх подзвігу пісьменнікі бачаць увасабленне гераічнага характару нашага чалавека, глыбока інтэрнацыянальную сутнасць савецкага патрыятызму.

В. І. СМЫКОЎСКАЯ

(Гомель)

МАСТАЦКАЯ ХРОНІКА ПАЛЕСКАГА КРАЮ

У апошнія гады ў беларускай прозе заўважаецца павышаная цікавасць да нацыянальных традыцый, да асэнсавання саміх вытокаў народнага жыцця, народнай этыкі. Паказальны ў гэтых адносінах творчы вопыт народнага пісьменніка Беларусі, лаўрэата Ленінскай прэміі І. Мележа. Паглыбленне нацыянальных традыцый у яго «Палескай хроніцы» звязана не толькі з агульнай тэндэнцыяй сучаснай літаратуры, але і з ростам культуры вёскі, уздымам інтэлектуальнай свядомасці народа, з духоўным росквітам савецкага грамадства.

Калі звярнуцца да творчай гісторыі «Палескай хронікі», то можна заўважыць, што ад варыянта да варыянта, ад рэдакцыі да рэдакцыі аўтар праяўляў усё большую цікавасць да рэгіянальнага палескага каларыту, да нацыянальных асноў жыцця, да тых народных вытокаў, на якія мы сёння абапіраемся.

«Палеская хроніка» І. Мележа пачынаецца разгорнутым малюнкам жыцця палешукоў, іх быту і нораваў. З першых жа яе старонак заўважаецца глыбокае веданне і тонкае адчуванне пісьменнікам стыхіі народнага жыцця (сацыяльна-псіхалагічнай, культурна-бытавой і моўнай). І тады, калі апісвае І. Мележ выезд куранёўцаў на сенажаць, і калі захапляецца самаадданай працай сялян на будаўніцтве грэблі, і калі ўзнаўляе кліматычныя і геаграфічныя асаблівасці Палескага краю — усюды выяўляецца яго ўменне глыбока перадаць бытавы ўклад жыцця палешукоў, паэзію гэтага жыцця, сялянскай працы, беларускай прыроды. Шматлікія дэталі і падрабязнасці, якія характарызуюць абставіны народнага жыцця і быт вёскі, надаюць усяму твору І. Мележа непаўторныя прыкметы часу — эпохі 20-х гадоў. У гэтым сэнсе мясцовы рэгіянальны каларыт «Палескай хроні-

кі» становіцца дзейным сродкам узнаўлення тыповых абставін і характараў. Амаль ва ўсіх сценах, звязаных з вясковым побытам, пісьменнік перадае непаўторнасць і своеасаблівасць сялянскай працы, яе мясцовых асаблівасцей і ўмоў: менавіта ў працы бачыць І. Мележ вытокі духоўнай і грамадскай каштоўнасці чалавека.

Матэрыялам першаступеннай важнасці ў пазнаваўчых і эстэтычных адносінах была для І. Мележа народная творчасць, у якой знайшлі сваё ўвасабленне важныя факты гісторыі беларускага народа, яго характар, рэгіянальныя асаблівасці Палесся. Народныя прыказкі, прымаўкі, павер'і, прыкметы, вясельная і калядная абраднасць — усё гэта з'яўляецца важным мастацкім кампанентам «Палескай хронікі», служыць сродкам раскрыцця галоўных вобразаў мележаўскай дылогіі, сацыяльна-псіхалагічнага вобліку народа. Так, напрыклад, уключаючы ў сваё апавяданне этнаграфічна-бытавыя, фальклорныя сцэны («Каляды», «Вяселле», «Вячоркі» і інш.), І. Мележ імкнецца да ўсё больш глыбокага адлюстравання сямейна-бытавога ўкладу жыцця палешукоў, этыкі народа, народнага светаўспрымання. Узнаўляючы, напрыклад, калядны абрад на Палессі, паэтызуючы працэс сціплага сялянскага банкетавання, «хаджэння з казой» і інш., аўтар дылогіі выяўляе глыбока чалавечны змест гэтых абрадаў. Дакладней кажучы, «этнаграфізм» «Палескай хронікі» падпарадкаваны галоўнай ідэі твора — ідэі ўслаўлення працоўнага чалавека, яго маральнай чысціні і высакародства, любві да роднага краю.

Бясспрэчна, найбольш дзейным сродкам перадачы адметнага палескага каларыту дылогіі з'яўляецца народная мова. Яе спакойны эпічны тон, унутраная рытмічная размеранасць і плаўнасць, насычанасць народнымі выразамі і фразеалагізмамі адпавядалі агульнай атмасферы вясковага жыцця, палескага побыту. Адметная гукавая асаблівасць палескай гаворкі дапамагла пісьменніку падмацаваць сацыяльна-бытавую характарыстыку вобразаў, яна несла ў сабе жывы адбітак пачуццяў і настрояў герояў. З гэтай мэтай І. Мележ даволі шырока ўводзіць у апавяданне, асабліва ў мову дзеючых асоб, дыялектныя словы і фразеалагізмы як адзнаку жывой народнай гаворкі. Валодаючы вялікай экспрэсіўнасцю, дыялектныя эпітэты, параўнанні, народныя выразы паглыбляюць мастацкасць твора, яго агульны рэгіянальны каларыт.

Такім чынам, адлюстроўваючы жыццё Палескага краю, І. Мележ глядзеў на навакольную рэчаіснасць «вачыма свайго нацыянальнай стыхіі, вачыма свайго народа» (В. Бялінскі). Пры гэтым пісьменнік не абмяжоўваўся вузка рэгіянальнымі матывамі, а ўзняўся да шырокіх мастацкіх абгульненняў, характэрных для жыцця многіх савецкіх народаў у перыяд сацыялістычнай перабудовы вёскі.

А. С. ФЯДОСІК

(Мінск)

«МАРКАЎСКІЯ» НАРОДНЫЯ АНЕКДОТЫ І ЖАРТЫ

Анекдот — адзін з самых папулярных жанраў, які бытуе ў народзе і цяпер. Аднак да апошняга часу ў беларускай фалькларыстыцы няма спецыяльных навуковых работ, прысвечаных аналізу гэтага своеасабліва і надзвычай папулярнага жанру. Даследчыкі рускага анекдота¹ звярталі галоўную ўвагу на яго «забаўную» сутнасць і ігнаравалі сацыяльную накіраванасць, характэрную для многіх твораў. Упершыню ў савецкай фалькларыстыцы на сацыяльна-класавыя матывы анекдотаў звярнуў увагу М. П. Андрэеў у сваім артыкуле, які, аднак, не быў апублікаваны (рукапіс яго захоўваецца ў Дзяржаўным літаратурным музеі Грузінскай ССР імя К. Леанідзе, № 21118).

Вельмі важна вызначыць спецыфічныя рысы анекдота як жанра, якія вылучаюць яго з фальклорнай прозы, тым больш што ён вельмі блізкі да сатырычнай казкі і не заўсёды яго лёгка адрозніць ад апошняй. На наш погляд, галоўнай асаблівасцю анекдота з'яўляецца яго аднаэпізадычнасць, нечаканасць развязкі, якая носіць звычайна камічны характар.

Жывым народным гумарам напоўнены шматлікія анекдоты пра палешукоў-маркаўцаў. Па свайму зместу і мастацкай форме яны надзвычай блізкія да рускіх анекдотаў пра т. зв. пашахонцаў. Героі гэтых твораў няздатны да самай

¹ А. Пельтцер. Происхождение анекдота в русской народной словесности. У кн.: «Сборник Харьковского историко-филологического общества», т. XI. Харьков, 1899, стар. 68.

И. П. Лупанова. Русская бытовая сказка. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Л., 1950, стар. 15.

простаі працы, не разумеюць элементарных жыццёвых і бытавых ісцін. Насмешка з герояў носіць мяккіе добразычлівы характар, у аснове яго вясёлы жарт пацешнага зместу.

У анекдотах пра палешукоў і маркаўцаў адлюстравана «не прастата і наіўнасць гэтых «цёмных» людзей», як лічыў С. Максімаў¹, а багаты рознымі адценнямі гумар, якім так добра валодалі беларусы. Насмешка нярэдка не абмяжоўвалася «самабічаваннем», а закранала і сацыяльныя пытанні. Эксплуататарская сутнасць царквы раскрываецца, напрыклад, у анекдоте пра маркаўцаў, якія нібы згадзіліся плаціць мядовую даніну царкве за дазвол «тукнуць» (крыкнуць) у божым храме. Гэты падатак атрымаў назву «тукаўшчына». Анекдот пра тукаўшчыну запісаўся неаднаразова. С. Максімаў запісаў яго ў другой палавіне XIX ст., а Е. Раманаў — у пачатку XX стагоддзя.

Гратэск, карыкатура, аксюмарон, эксцэнтрычная форма («алагізм звычайнага») шырока ўжываюцца ў гэтых анекдотах як сродак высмейвання духавенства (напрыклад, у анекдоте тыпу «Ці была ў папа галава?»).

Цікава адзначыць, што народныя анекдоты, якія атрымалі назву «пашахонскіх», у Беларусі дайшлі ў сваім бытаванні да савецкага часу. Аднак, калі раней з-за гэтых жартаў часам узнікалі спрэчкі і нават бойкі паміж жыхарамі асобных вёсак, то з развіццём культуры стаўленне да іх істотна змянілася: імі ганарыцца як сведчаннем таго, што іх аўтары—землякі валодалі пачуццём гумару, багатай творчай фантазіяй, невычэрпным жыццёвым аптымізмам, нягледзячы на ўсе бядоты паднявольнага жыцця ў буржуазным грамадстве.

М. А. ЯНКОўСКИ

(Гомель)

ВЫВУЧЭННЕ РЭГІЯНАЛЬНЫХ АСАБЛІВАСЦЕЙ НАРОДНАЙ ПРОЗЫ

Выяўленча-вобразная сістэма кожнага фальклорна-празаічнага твора арганічна звязана з тымі народнымі ацэнкамі і ўяўленнямі, якія актыўна бытуюць сярод людзей той ці

¹ С. В. Максимов. Белорусская смоленщина с соседями. «Живописная Россия», т. III, СПб., М., 1882, стар. 440.

іншай мясцовасці, асяроддзя. І тут мэтазгодна ў першую чаргу падкрэсліць, што фальклорна-мастацкія формы мыслення арганічна звязаны з дыялектнай лексікай. Яна матэрыялізуе мастацкую думку, арыгінальна вобразна выяўляючы яе. Своеасабліваць такога выяўлення абапіраецца на эмацыянальна-сэнсавы каларыт дыялектызма, на яго змест у кожным канкрэтным выпадку. А гэта азначае, што асноўныя сюжэтна-кампазіцыйныя асаблівасці фальклорна-празаічнага твора хоць могуць супадаць і паўтарацца ў багата якіх мясцовасцях, аднак кожны раз, у кожнай сваёй рэгіянальна-моўнай непаўторнасці дадзены твор заўсёды эстэтычна абжывае і асэнсоўвае нешта новае, нейкую новую сферу рэчаіснасці, падуладную прадметна-эмацыянальнаму тону дыялектызма. І варта, напрыклад, у якім-небудзь казковым радку падмяніць мясцовы выраз літаратурным словам, звузіць моўную палітру аўтэнтычнай казкі, як мы ўбачым, што твор страціць сваё першапачатковае эстэтычна-мастацкае напаўненне.

Зусім відавочна, што паэтыка беларускай народнай прозы карэнным чынам звязана не толькі з дыялектнай лексікай. Як вядома, мясцовы каларыт фальклорнага твора выяўляецца ў саміх прыёмах і спосабах мастацкага асэнсавання матэрыяльна-духоўных асноў жыцця. У дадзеным выпадку мы маем на ўвазе шматлікія прыклады таго, калі адна і тая ж прычына—залежная сувязь паміж жывымі праявамі рэчаіснасці выяўляецца і даследуецца ў розных па свайму зместу мастацкіх вобразах. Менавіта на гэтай аснове наглядаецца ўменне народа-мастака мысліць своеасабліва, асэнсоўваючы праявы жыцця ў розных планах і ракурсах. Таму шматлікія варыянты блізкіх па сваёй сюжэтна-кампазіцыйнай аснове прыказак, прымавак, загадак, замоў і народных казак паказваюць шматграннасць і нацыянальны каларыт народнага побыту. У гэтых адносінах нават мясцовыя варыянты мастацкіх параўнанняў могуць быць яркавымі прыкладамі багацця паэтыкі.

Гаворачы пра рэгіянальныя асаблівасці народнай прозы, нельга, безумоўна, абысці тыя пытанні, што звязаны з асобай інфарматара, асобай таго народнага мастака, які ўмее дасціпна і хораша расказаць паданне, анекдот, мудрую чарадзейную ці сацыяльна-бытавую казку. І тут, зразумела, неабходна гаварыць не толькі пра суб'ектыўныя моманты ў тым ці іншым фальклорна-празаічным творы. Мясцовыя сацыяльна-бытавыя з'явы, маральна-этычныя нормы

пэўнага краю, культура і формы мыслення яго людзей — усё гэта прама ці ўскосна рабіла ўплыў на фармаванне эстэтычна-мастацкіх густаў казачніка. Менавіта адгэтуль вынікае неабходнасць разглядаць некаторыя важныя асаблівасці паэтыкі беларускай народнай прозы з улікам індыўдуальных спосабаў і прыёмаў, якімі карыстаўся той ці іншы казачнік дзеля найлепшага ажыццяўлення сваёй мастацкай задумы.

Развіваючыся стагоддзямі, фальклорная проза выяўляла норавы і маральна-псіхалагічнае аблічча прадстаўнікоў розных сацыяльных класаў і праслоек. І калі мець на ўвазе самую культуру абмалёўкі мастацкіх вобразаў, дык скажам, што ў цэлым радзе выпадкаў яна выяўляецца праз строгаю індыўдуалізацыю мовы дзейных асоб народнага твора. Пры гэтым зазначым, што ў такой індыўдуалізацыі ўдзельнічаюць не толькі асобныя пласты дыялектнай лексікі, але і мясцовыя выслоўі, метафары, параўнанні, прыказкі і прымаўкі. Іх ідэйна-эстэтычная функцыя ў кожным канкрэтным выпадку, вядома, будзе далёка не аднолькавая, аднак важна падкрэсліць, што ўсе яны без выключэння актыўна ўплываюць на рэгіянальны каларыт народнай прозы, з'яўляючыся важнымі мастацкімі сродкамі раскрыцця сацыяльнай псіхалогіі, яго маральнага і жыццёвага вопыту.

Р. А. БАГАЧОВА

(Абакумава)

ЛІТАРАТУРНА-КРАЯЗНАЎЧАЯ РАБОТА У ШКОЛЕ

Асноўная задача выкладання роднай мовы і літаратуры — фарміраванне камуністычнага светапогляду і камуністычнай маралі, савецкага патрыятызму і інтэрнацыяналізму, разуменне вучнямі моўных багаццяў, авалоданне выяўленчай сілай мастацкага слова. Вялікую ролю ў гэтым складаным працэсе адыгрывае пазакласная работа з вучнямі ў літаратурна-краязнаўчым гуртку.

Формы гэтай работы могуць быць надзвычай разнастайнымі і цікавымі для моладзі: лекцыі кіраўніка гуртка, даклады і паведамленні вучняў, артыкулы і заметкі для газет, рукапісныя зборнікі і сачыненні, літаратурныя вечары і дыспуты, прагляд кінафільмаў і тэлеперадач з наступным іх аб-

меркаваннем, перапіска з пісьменнікамі і крытыкамі, абмеркаванне літаратурных твораў і кінафільмаў, экскурсіі і паходы па роднаму краю і многае іншае. Менавіта ў гуртку вучні больш грунтоўна знаёмяцца з жыццём і дзейнасцю пісьменнікаў, чытаюць і абмяркоўваюць навінкі мастацкай літаратуры, самастойна рыхтуюць вечары, дыспуты, выпускаюць насценную газету.

Неабходна дэтальна спланаваць работу гуртка. Асабліва важнае месца ў плане работы гуртка павінны заняць падзеі, якія адбываюцца ў нашай Савецкай краіне. Паралельна з гэтым літгурткоўцы займаюцца зборам вуснай народнай творчасці. Шырока скарыстоўваюцца сабраныя матэрыялы на ўроках мовы і літаратуры. Рэгулярна на ўроках праводзяцца этымалагічныя назіранні над слоўнікам народных прыказак і прымавак. Знаёмяцца вучні і з паходжаннем многіх слоў і тэрмінаў — назвай кветак, раслін, прозвішч, імён, мясцовасцей. Звычайна гурткоўцы адбіраюць і запісваюць лепшыя ўзоры народнага гумару, трапных народных выслоўяў.

На занятках літаратурна-краязнаўчага гуртка складаюцца шарады, чайнворды, красворды. Праводзіцца работа па стылістыцы, напрыклад, аналізуюцца прыказкі і прымаўкі з боку іх паэтычнай сінанімікі.

Вялікую цікавасць у членаў літаратурна-краязнаўчага гуртка абуджаюць лепшыя ўзоры народнага прыкладнага мастацтва. У сувязі з гэтым праводзяцца гутаркі аб спецыфіцы народнага прыкладнага мастацтва, аб творчасці народных скульптараў і ўмельцаў. Надзвычай карысна азнаёміць вучняў і з цудоўнымі ўзорамі ткацтва і вышыўкі жанчын роднай вёскі.

У літаратурна-краязнаўчым гуртку вядзецца сістэматычная работа па падрыхтоўцы юнкораў. Вучні вядуць сістэматычную перапіску з многімі беларускімі пісьменнікамі. Аб жыцці і дзейнасці беларускіх пісьменнікаў яны збіраюць матэрыялы, а лепшыя з іх шырока выкарыстоўваюцца ў вучэбнай і выхаваўчай рабоце. Мэтазгодна выкарыстоўваць у рабоце літаратурна-краязнаўчага гуртка і матэрыялы мясцовага друку — абласных і раённых газет.

Надзвычай папулярнымі сярод гурткоўцаў з'яўляюцца паходы і экскурсіі. Яны ўзбагачаюць вучняў духоўна, прывіваюць ім любоў да роднага краю, радзімы, дапамагаюць

бачыць у штодзённым жыцці сапраўдную прыгажосць і паэзію.

Такім чынам вучні — члены літаратурна-краязнаўчага гуртка — пазнаюць гісторыю сваёй мясцовасці, параўноўваюць мінулае з сучасным, больш наглядна адчуваюць рост сілы і магутнасці сваёй сацыялістычнай Радзімы. Усё гэта, бяспрэчна, актывізуе вучэбна-выхаваўчую работу ў цэлым, непасрэдна выходзіць пачуццё савецкага патрыятызму і камуністычнай самасвядомасці сярод вучняў.

В. Я. ЛЯШУК

(Брэст)

РОЛЯ КРАЯЗНАЎЧЫХ МАТЭРЫЯЛАУ У ПАТРЫЯТЫЧНЫМ ВЫХАВАННІ МОЛАДЗІ

У выхаванні патрыятычных і інтэрнацыянальных пачуццяў і пераконанняў вучняў асабліва вялікая роля належыць краязнаўству. Азнаямленне вучняў з гістарычнымі і культурнымі традыцыямі свайго краю, з дасягненнямі сённяшняга дня выклікае ў іх пачуццё гордасці за слаўныя баявыя і працоўныя справы сваіх землякоў. Школьнікі адчуваюць сябе непасрэднымі нашчадкамі творчых здабыткаў свайго народа.

Асабліва ўдзячнымі ў гэтым плане з'яўляюцца аглядныя тэмы. Сістэматычны зварот да краязнаўчага матэрыялу на аглядных тэмах дазваляе настаўніку паказаць, не выходзячы за рамкі школьнай праграмы, як развівалася літаратура роднага краю.

Многія настаўнікі Брэстчыны пры вывучэнні фальклору, якім адкрываецца ў школе курс літаратуры, на гістарычнай аснове, знаёмяць вучняў з узорамі вусна-паэтычнай творчасці Палесся. Зварот да фальклору роднага краю на ўроках літаратуры выходзіць ў вучняў усведамленне духоўнай і эстэтычнай каштоўнасці матчынай песні, якую, як часам можна заўважыць, яны недаацэньваюць.

Пры вывучэнні тэмы «Кароткія звесткі аб беларускай літаратуры да XIX стагоддзя» праграма прапануе настаўніку пазнаёміць вучняў з самабытнымі характарам і высокім узроўнем культуры старажытнай Русі. Расказваючы пра выдатныя помнікі дойлідства Кіеўскай Русі, настаўнік звярта-

еща да культавых збудаванняў — сабора Сафіі ў Кіеве, Спаса-Ефрасінеўскай царквы пад Полацкам, сабора Сафіі ў Полацку, Каложы ў Гродна. Гэта слушна, бо менавіта культавыя помнікі той далёкай пары захаваліся адносна лепш, час менш пашкадаваў помнікі дойлідства Кіеўскай Русі іншага плану. Захаваўся ўнікальны помнік абарончага характару — Камянецкая вежа. Настаўніку трэба даць кароткі аналіз мастацка-архітэктурнай яе своеасаблівасці. Бо вельмі часта вучні падыходзяць да помнікаў мінулага з сённяшнімі патрабаваннямі, не адчуваючы своеасаблівасці іх крысы, мастацкага стылю.

Размова пра Камянецкую вежу на ўроку літаратуры звычайна выклікае ў вучняў пачуццё гордасці за слаўную мінуўшчыну, за талент і здольнасць сваіх продкаў, абуджае цікавасць да той далёкай эпохі, пашырае веды іх пра культуру Кіеўскай Русі, развівае гістарычны падыход да ацэнкі твораў мастацтва. Краязнаўчы матэрыял у дадзеным выпадку выходзіць ў вучняў беражлівых адносіны да твораў сівай даўніны, што, як паказвае практыка, з'яўляецца важнай і надзённай задачай.

Агульная характарыстыка беларускай літаратуры XIV—XVIII стагоддзяў дапаўняецца кароткім азнаямленнем вучняў з творчасцю найбольш значных пісьменнікаў. Тут настаўнік мае права на выбар згодна са сваімі літаратурнымі густамі, сімпатыямі і вучэбна-выхаваўчымі задачамі, якія ён ставіць перад канкрэтнай вучнёўскай аўдыторыяй. У прыватнасці, увага настаўніка можа быць скіравана на творчасць пісьменнікаў-землякоў М. Гусоўскага ці А. Філіповіча, творчая і грамадская дзейнасць якіх дае надзвычай удзячны матэрыял для патрыятычнага выхавання вучняў.

Знаёмства з мясцовымі літаратурнымі фактамі на аглядных тэмах пакажа вучням, якім нялёгкім і няпростым было развіццё роднай літаратуры ў мінулым. Так, напрыклад, у агляднай тэме «Беларуская літаратура XIX стагоддзя» вучні пазнаёмяцца з трагічнай фігурай паэта-самавука Паўлюка Багрыма, ураджэнца Брэстчыны, талент якога ў царскай Расіі не мог развівацца.

Вывучаючы тэму «Савецкая літаратура 20—30-х гадоў», настаўнік Брэстчыны абавязкова павінен раскажаць пра развіццё заходнебеларускай літаратуры. Нацыянальна-вызваленчы рух у былой Заходняй Беларусі выклікаў да літаратурнай дзейнасці цэлую калорту пісьменнікаў з Брэстчыны

— В. Таўляя, М. Засіма, П. Пестрака, Я. Чабора, якія былі адначасна ўдзельнікамі і летапісцамі барацьбы працоўных за ўз'яднанне з Савецкай Радзімай. Вучні пераконваюцца, у якіх невыносна цяжкіх умовах развівалася заходнебеларуская літаратура. Нягледзячы на рэпрэсіі ўрада буржуазнай Польшчы, прагрэсіўныя пісьменнікі Заходняй Беларусі актыўна змагаліся за перамогу ідэйна-мастацкіх прынцыпаў сацыялістычнага рэалізму. Вершы М. Танка, В. Таўляя, П. Пестрака і інш. пра героіку падполля ведала і любіла моладзь Заходняй Беларусі. Яны натхнялі яе на барацьбу за свабоду і чалавечнасць.

Сапраўднага росквіту дасягнула культура Брэстчыны толькі ў пасляваенны перыяд. Мае цяпер сваіх песняроў і Палессе, забыты калісьці богам і людзьмі край. Толькі з Брэстчыны апошнім часам прыйшлі ў літаратуру такія вядомыя пісьменнікі і крытыкі, як Ул. Калеснік, М. Грынчык, Ул. Гніламедаў, А. Гардзіцкі, Ул. Дамашэвіч, М. Рудкоўскі, Н. Мацяш, М. Федзюковіч, А. Разанаў, Ж. Янішчыц і іншыя.

Савецкай моладзі ўласціва цікавасць да подзігу бацькоў у гады Вялікай Айчыннай вайны. Гэтую натуральную цікавасць вучняў настаўнікі могуць задаволіць пры вывучэнні тэмы «Сучасная літаратура». Побач з іншымі творамі аб Вялікай Айчыннай вайне настаўнікі Брэстчыны звяртаюцца да тэмы гераічнай абароны Брэсцкай крэпасці. Тут карысна звярнуцца да твораў не толькі роднай літаратуры, але і братніх літаратур народаў СССР. Перад вучнямі паўстане паэтычны вянок дружбы, бо сама абарона Брэсцкай крэпасці сімвалізуе братняе яднанне народаў Савецкага Саюза.

Такім чынам, зварот да краязнаўчага матэрыялу на аглядных тэмах вучыць школьнікаў за мясцовым бачыць агульнанароднае, на блізкім ім матэрыяле пазнаваць заканамернасці літаратурнага жыцця. Разам з тым у вучняў нараджаецца пачуццё грамадзянскай адказнасці, адчуванне духоўнага адзінства ўсіх пакаленняў савецкіх людзей — самаадданных будаўнікоў камунізма.

З М Е С Т

І. МОВАЗНАУСТВА

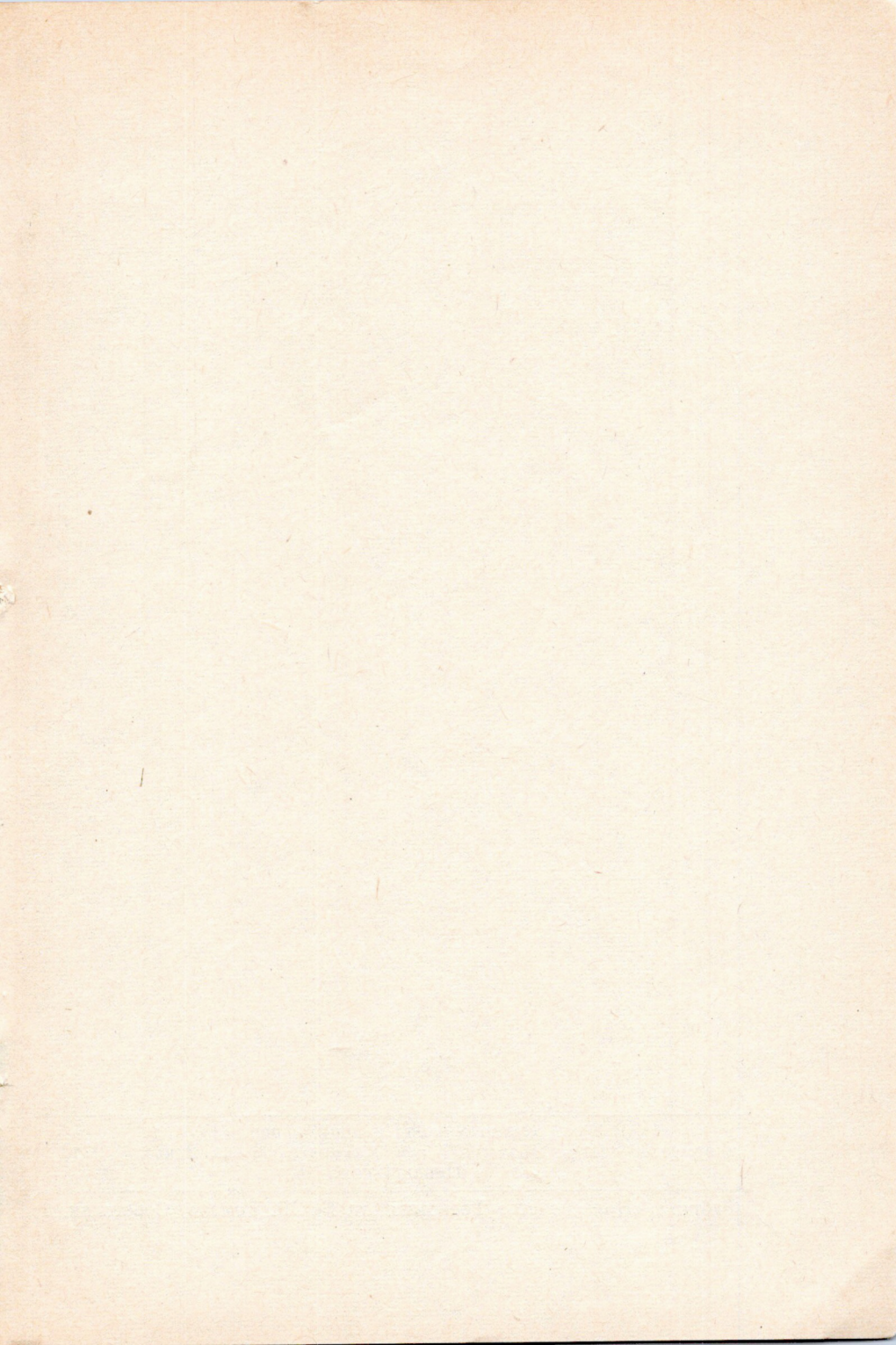
М. В. Абабурка. Аб падрыхтоўцы абласнога слоўніка Магілёўшчыны	3
І. М. Акулаў. Лексічная варыянтнасць у адной групе палескіх гаворак	5
У. В. Анічэнка. Пра новы напрамак у беларускай лексікаграфіі	7
М. Г. Булахаў. Аб залежнай семантычнай структуры слова ад яго спалучальных уласцівасцей (да праблемы дыяхраніі ў семантыцы)	9
А. М. Будыка. Лексічныя запазычанні ў Статутце Вялікага княства Літоўскага 1529 г.	10
З. Б. Варановіч. Асабовыя аддзяслонныя назоўнікі народна-гутарковага паходжання ў сучаснай беларускай літаратурнай мове	12
У. Г. Гарпнініч. Мэты, задачы і структура слоўніка назваў жыхароў Беларускай ССР	15
Н. І. Гілевіч. Аб адной тэрытарыяльна абмежаванай групе слоў у беларускай мове (на матэрыяле помнікаў дзелавай пісьменнасці XV—XVII ст.ст.)	18
В. А. Горленка. Зваротак у канструкцыях з простаю мовай у народна-дыялектнай мове	20
М. В. Дабрыян. Рэгіянальная спецыфіка брэсцкіх гаворак	22
І. Ф. Долбік. Асаблівасці дзеяслоўных словазлучэнняў у гаворцы вёскі Нова Крупец Добрушкага раёна Гомельскай вобласці	24
В. М. Емельяновіч. Пра ўкладанне мікратапанімічных слоўнікаў	26
Р. М. Казлова. Да пытання беларуска-паўднёваславянскіх лексічных паралелей	27
Р. І. Карлаў. Прынцыпы адбору матэрыялу да рэгіянальнага слоўніка Брэстчыны	30
М. М. Карсакова. Мікратапонімы Петрыкаўшчыны антрапанімічнага паходжання	32
І. С. Козыраў. Аб складанні слоўнікаў беларускіх народных гаворак	34
В. П. Красней. Тэрміналагічныя рэгіяналізмы ў беларускай літаратурнай мове пачатку XX ст.	36

В. А. Купрэенка. Народная фразеалогія ў гаворках Мазырскага Палесся	38
І. М. Кучук. Кваліфікацыя лексічных матэрыялаў у дыялектным слоўніку	39
І. Я. Лепешаў. Тыпы дыялектных фразеалагічных слоўнікаў	41
Д. А. Лявончанка. Семантычнае асваенне лексікі рускай мовы ў беларускіх гаворках	44
З. А. Ляксуціна. Да праблемы ўзаемадзеяння беларускай літаратурнай мовы і тэрытарыяльных дыялектаў	45
В. А. Ляшчынская. Суфіксальнае ўтварэнне атрыбутыўных назваў мужчынскага полу ў беларускіх народных гаворках	47
Г. М. Малажай. Эмацыянальна-ацэначныя назвы асобы ў гаворках Брэстчыны і іх месца ў рэгіянальным слоўніку	49
В. І. Марозаў. Што мы збіраем у гаворках Гродзеншчыны	51
Е. С. Мяцельская. Роля даных народных гаворак для гісторыі мовы	54
А. М. Малюк. Некаторыя пытанні ўзаемасувязі рэгіянальнай мовы з мовай мастацкай літаратуры	56
А. А. Парукаў. Важнейшыя арфаграфічныя асаблівасці перакладных выданняў Скарыны	58
М. А. Паўленка. Варыянты-сінонімы назоўнікаў Гродзеншчыны	61
М. В. Петрыкевіч. Дыялектныя асаблівасці дзеяслоўных форм у беларускіх прыказках	63
А. А. Станкевіч. Семантычнае асваенне лексікі грэка-лацінскага паходжання ў народнай беларускай мове	65
А. Я. Супрун. Пра аскабалак	68
П. У. Сцяцко. Да праблемы вывучэння рэгіянальнага слоўаўтварэння	69
Т. Ф. Сцяшковіч. Абласны слоўнік Гродзеншчыны	71
М. І. Талстой. Абрадавая тэрміналогія ў складзе абласнога слоўніка	74
І. В. Шадурскі, Л. А. Кацапаў. Мясцовыя словы ў слоўнікавым саставе старабеларускай мовы	78
Л. М. Шакун. Гісторыя літаратурнай мовы і дыялекталогія	80
І. Я. Яшкін. Слоўнік сярэдняга Пасожжа	82

II. ЛІТАРАТУРАЗНАУСТВА, ФАЛЬКЛАРЫСТЫКА, КРАЯЗНАУСТВА

М. М. Грынчык. Рэгіянальныя традыцыі і творчы працэс	86
С. С. Дрозд. Я. Купала і рэгіянальныя матывы польскай класічнай літаратуры	90
У. П. Каваленка. Рэгіянальны каларыт прозы І. Шамякіна	92
У. П. Лебедзеў. Некаторыя стылістычныя асаблівасці апавяданняў К. Чорнага 20-х гадоў	94
А. І. Мальдзіс. Помнікі літаратурнага жыцця Палесся ў XVIII стагоддзі	97
А. А. Майсейчык. Рэгіянальны каларыт рамана П. Пестрака «Сустрэнемся на барыкадах»	100
Л. В. Мельнікава. Некаторыя асаблівасці выкарыстання рэгіянальных элементаў у драматургіі Ул. Галубка	103

А. М. Пяткевіч. Старажытная рукапісная творчасць на Гродзеншчыне	105
Л. П. Смальянава. Гераічная абарона Брэсцкай крэпасці ў мастацкай літаратуры	107
В. І. Смыкоўская. Мастацкая хроніка Палескага краю	110
А. С. Фядосік. «Маркаўскія» народныя анекдоты і жарты	112
М. А. Янкоўскі. Вывучэнне рэгіянальных асаблівасцей народнай прозы	113
Р. А. Багачова. Літаратурна-краязнаўчая работа ў школе	115
В. Я. Ляшук. Роля краязнаўчых матэрыялаў у патрыятычным выхаванні моладзі	117

АЗ 32083. Сдано в набор и подп. к печ. 2.IV-73 г.
Формат 60×84^{1/16}. Объем 7,75 печ. л. Тираж 500 экз. Заказ № 2340
Цена 71 коп.

Фабрика «Полеспечать» Госкомиздата БССР. Гомель, Советская, 1.

Цена 71 кап.